

บทที่ 1

การจัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทย : การควบคุมและจัดสรรกำลังคนด้วยระบบไพร่

การที่กษัตริย์เป็นทั้งแรงงานในการผลิต เป็นกำลังสำคัญในการป้องกัน รักษา และขยายอาณาจักร . กำลังคนจึง เป็นปัจจัยสำคัญที่สุดที่จะทำให้สังคมอยู่รอดปลอดภัย และพัฒนาต่อไปได้อย่างมั่นคง . กำลังคนจึงเป็นฐานอำนาจทางเศรษฐกิจที่นำไปสู่ความมั่งคั่งร่ำรวย ตำแหน่งหน้าที่ อำนาจทางการเมือง และการมีสถานะทางสังคมสูงของผู้ได้ควบคุมกำลังคน ทำให้กำลังคนเป็นที่ต้องการและแสวงหาของทุกอาณาจักรและของชนชั้นผู้ปกครองทุกระดับ เพราะได้รับประโยชน์จากการควบคุมกำลังคน

นอกเหนือไปจากความต้องการกำลังคนแล้ว การขาดแคลนกำลังคนซึ่งเป็นปัญหาสำคัญในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และในสังคมไทย ยังเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้รัฐพยายามสร้างนโยบายในการรวบรวม เพิ่มพูน จัดสรรกำลังคน เพื่อมิให้กระจัดกระจายและความคุมสัมพันธภาพของบุคคลในสังคมให้มีระเบียบ กฎเกณฑ์อย่างเป็นระบบ เพื่อให้เกิดประสิทธิภาพในการควบคุมและจัดสรรแรงงาน ซึ่งจะทำให้รัฐสามารถถ่ายเทผลประโยชน์จากการได้ควบคุมกำลังคนอย่าง เป็นระบบ เพื่อให้สังคมดำรงอยู่ได้ต่อไป

การปกครองของไทยตั้งแต่สมัยโบราณจึงมีพื้นฐานสำคัญอยู่ที่การควบคุมกำลังคน จนได้มีการวางระเบียบ กฎเกณฑ์ในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนไว้อย่าง เป็นระบบ ในฐานะที่อาณาจักรสุโขทัย ลานนาไทย และอยุธยา เรียกกำลังคนในสังคมว่าไพร่¹ เราจึงเรียกระบบที่ใช้ควบคุมและจัดสรรกำลังคนในสังคมไทยว่า ระบบไพร่¹ เพราะ เป็นระบบที่ใช้ควบคุมคนส่วนใหญ่ของสังคม การใช้ระบบไพร่ควบคุมและจัดสรรกำลังคนในสังคมดำเนินเรื่อยมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ ก่อนที่จะมีการ เปลี่ยนการควบคุมจากระบบไพร่มาเป็นระบบราชการสมัยใหม่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

¹ อัญชลี สุสาธิต, 'ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่และผลกระทบต่อสังคมไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว' (ปริทัศน์นิพนธ์มหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2524), หน้า 25.

นอกจากระบบไพร่จะเป็นระบบบริหารราชการแล้ว ระบบไพร่ยังสะท้อนให้เห็นถึงการ
จัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทย อันแสดงถึงความแตกต่างทางชนชั้นระหว่างชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้น
ผู้ถูกปกครอง การจัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทยยึดถือการประ เณินฐานะทาง เศรษฐกิจและอำนาจ
ทางการเมือง เป็นสำคัญ โดยพิจารณาจากยศ ศักดินา ราชทินนาม และตำแหน่ง เป็น เครื่องชี้สถานะ
และเกียรติยศในสังคม การจัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทยจึงเกิดขึ้น เพื่อตอบสนองวัตถุประสงค์ในด้าน
การปกครอง เพื่อให้เกิดการยอมรับในอำนาจหน้าที่และตำแหน่งของบุคคลในสังคม ที่จะทำ
ให้เกิดระเบียบในการปกครอง และเพื่อกระจายอำนาจในการควบคุมจากมูลนายระดับสูงสุดมาถึง
กำลังคนระดับพื้นฐานของสังคม ซึ่ง เป็นการแบ่งปันหน้าที่ของบุคคลในระดับต่าง ๆ โดยมีระบบไพร่
เป็นรูปแบบการจัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทยที่มีความสอดคล้องสัมพันธ์กันทั้งในระบบบริหารราชการ
และระบบสังคม

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ระบบไพร่เกิดขึ้นพร้อมกับความจำเป็นเริ่มแรกที่มีการตั้งชุมชนอยู่ร่วมกัน ซึ่งการรวมตัวเป็นชุมชน หมู่บ้าน และขยายเป็นเมือง เป็นอาณาจักร ทำให้เกิดความจำเป็นที่ต้องมีหัวหน้า และมีการป้องกันดูแลเพื่อป้องกันการคุกคามของชุมชนอื่น โดยมีการสร้างกฎเกณฑ์ขึ้นเพื่อความสะดวกในการอยู่ร่วมกัน ซึ่งการควบคุมดูแลในระยะแรก ๆ เป็นไปแบบง่าย ๆ ไม่สลับซับซ้อน จนพัฒนาขึ้นเป็นระบบ มีการแบ่งหน้าที่ความรับผิดชอบ ควบคุมกันเป็นหมวดหมู่เพื่อความสะดวกในการปกครองดูแล นอกจากเหตุผลทางด้านความมั่นคงปลอดภัยแล้ว ความจำเป็นทางด้านเศรษฐกิจทั้งในด้านของแรงงาน ส่วยสาอากร ค่าธรรมเนียมต่าง ๆ และความรับผิดชอบร่วมกันในสังคมยัง เป็นปัจจัยสำคัญให้เกิดการควบคุมเพื่อจัดสรรประโยชน์ในระบบไพร่อีกด้วย

การควบคุมไพร่ได้พัฒนาจากการควบคุมกันอย่างง่าย ๆ มาเป็นการควบคุมที่มีลักษณะซับซ้อนและ เป็นระบบมากขึ้น แม้ไม่มีหลักฐานยืนยันอย่างแน่นอนว่าระบบไพร่เกิดขึ้นในสังคมไทย ตั้งแต่สมัยใด แต่ความสัมพันธ์ระหว่างผู้ปกครองกับผู้ถูกปกครองในการ เรียก เกณฑ์แรงงาน ทรัพย์สินสิ่งของที่มีลักษณะเดียวกับระบบไพร่มีใช้อยู่ทั่วไปในสังคม เอเชียตะวันออกเฉียงใต้ และในสังคมสุโขทัย ลานนาไทย ได้ปรากฏร่องรอยของระบบไพร่แล้ว ระบบไพร่จึง เป็นเครื่องมือในการควบคุมและจัดสรรกำลังคนในสังคมไทยให้สังกัดหมวดหมู่มีขุนนางปกครองดูแล เพื่อความสะดวกในการ เรียกใช้ประโยชน์อย่างรวดเร็วทั้งในยามปกติและยามสงคราม เพราะมีการสั่งงานและรับผิดชอบลดหล่นกัน เป็นชั้น ๆ ระบบไพร่ได้พัฒนาจนปรากฏอย่างชัดเจนในสังคมอยุธยา สืบทอดมาจนกระทั่งถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการสลายตัวของระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว

ไพร่คือ ราษฎรหรือพลเมืองในความหมายปัจจุบัน ไพร่มีเป็นจำนวนมากและ เป็นคนส่วนใหญ่ของสังคม การ เป็นไพร่ เป็นสถานะที่ติดตัวมาแต่กำเนิด หากมิได้ เป็นเจ้านาย ขุนนาง หรือทาส ก็ต้อง เป็นไพร่ประเภทใดประเภทหนึ่ง

ความหมายของไพร่แยกได้เป็น 2 ประการ คือ

1. เป็นคำที่ใช้ เรียกเพื่อแสดงสถานะทางสังคมของราษฎรหรือพลเมืองของสังคมไทยทั้งชายและหญิงที่มีใช้ทาส บรรพชิต และขุนนาง ไม่ว่าจะถูกจัดสรรให้อยู่ภายใต้ระบบการควบคุมกำลังคนที่เรียกว่า ระบบไพร่ หรืออยู่นอกระบบก็ตาม

2. โดยทั่วไป โพร หมายถึง ราษฎรที่เป็นชายฉกรรจ์ มีความสูง เสมอไหล่ สองศอกครึ่ง เป็นเกณฑ์ ถูกนำมาใช้ในระบบโพร เพื่อควบคุมเกณฑ์แรงงานหรือทรัพย์สินสิ่งของ ตลอดจนจัดสรรประโยชน์ให้ทางราชการภายใต้กลไกการบริหารในระบบโพร

คำว่าโพรจึงหมายถึงสถานะอย่างหนึ่งของคนในสังคมที่แสดงให้เห็นว่าแตกต่างจากคนสถานะอื่น รวมทั้ง เป็นคำที่ใช้สื่อความหมายถึงตัวบุคคลที่ถูกปกครองดูแลภายใต้กลไกของระบบโพร

โพรถูกกำหนดบทบาท ภาระหน้าที่ในการบริการสังคมเพื่อแลกเปลี่ยนกับสิทธิคุ้มครองตามกฎหมาย พันธะตามปกติของโพรคือ การรับใช้แรงงานในการอยู่เวรรักษาการณ์ รับราชการ งานโยธา มิฉะนั้นจะต้องส่งผลผลิตหรือเงิน เป็นส่วยแทนการมารับใช้แรงงาน โพรต้องทำงานตามคำสั่งของขุนนางที่ใช้โพรทำงานให้รัฐและงานส่วนตัว บางครั้งโพรจะถูกเกณฑ์ราชการเพิ่มจากปกติ โดยไม่ได้รับค่าจ้างตอบแทน โพรจะมีความคิดถ้าไม่ได้ลงทะเบียนในสังกัดของขุนนางผู้ใดคนหนึ่ง¹ หากโพรไม่สังกัดขุนนาง จะไม่สามารถอยู่ในสังคมได้อย่างมีความสุขและถูกต้อง ต้องคอยระมัดระวังการจับกุมจากทางบ้านเมือง หรือขุนนางอื่น เพื่อลงโทษและนำตัวมาขึ้นสังกัด สิทธิและทรัพย์สินของโพรจะไม่สามารถคุ้มครองยอมรับ ไม่สามารถหักล้างทางพง หรือทำกินบนผืนแผ่นดินได้ เพราะหากไม่ได้ขึ้นสังกัดขุนนาง โพรก็ไม่มีสิทธิถือครองที่ดินทำกินตามกฎหมาย² และที่ดินนั้นจะถูกผู้อื่นแย่งชิงกรรมสิทธิ์โดยโพรไม่สามารถร้องทุกข์ขอความช่วยเหลือต่อทางบ้านเมือง เพราะขาดขุนนางเป็นสื่อกลางในการติดต่อกับทางราชการ จึงจำเป็นที่โพรจะต้องขอความคุ้มครองโดยการสังกัดขุนนางตามระเบียบการปกครองในระบบโพร เพื่อแลกเปลี่ยนกับสวัสดิภาพและความปลอดภัย

การควบคุมกำลังคนในระบบโพร นอกจากจะเป็นไปเพื่อระดมประโยชน์จากสรรหกำลังทั้งในยามปกติและยามสงครามแล้ว ยังเป็นการควบคุมมิให้โพรกระทำการละเมิดกฎหมายและกฎเกณฑ์ในสังคม รัฐจึงได้ประโยชน์จากการกำหนดให้ราษฎรรับผิดชอบต่อสังคม และปฏิบัติตามกฎเกณฑ์ที่วางไว้เพื่อความสงบสุขของบ้านเมือง โดยมีขุนนางเป็นสื่อกลางในการควบคุมปกครอง

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 2 พระไอยการลักษณะรับฟ้อง, หน้า 32.

² เรื่องเดียวกัน เล่ม 3 พระไอยการเบ็ดเสร็จ, หน้า 110-111.

และรับค่าประกาศต่าง ๆ จากทางราชการแจ้งให้แก่ไพร่ในสังกัดได้รับทราบ

ชนชั้นในสังคมไทย

การแบ่งชนชั้นในสังคมไทยอาจแบ่งกว้าง ๆ ได้เป็น 2 ระดับ คือ ชนชั้นผู้ปกครอง และชนชั้นผู้ถูกปกครอง

ชนชั้นผู้ปกครอง หรือที่รวมเรียกว่า มุลนาย ได้แก่ พระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง ผู้ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนและบริหารราชการ บุคคลกลุ่มนี้มีจำนวนน้อย แต่มีสถานะทางสังคมสูง มีอำนาจทางเศรษฐกิจ การเมือง ได้รับสิทธิพิเศษหลายประการ ไม่ถูกเกณฑ์แรงงาน ไม่เสียภาษีอากร และได้รับผลประโยชน์ตอบแทนในการปฏิบัติหน้าที่ราชการ เช่น ยศ สักดินา ตำแหน่ง ราชทินนาม ตลอดจนเบี้ยหวัดเงินปี และสิ่งของพระราชทานจากพระมหากษัตริย์ที่เป็นมุลนายระดับสูงสุด นอกจากนั้นยังได้รับผลประโยชน์จากการควบคุมกำลังคนในรูปของแรงงาน ส่วย ส่วนลดค่าธรรมเนียม ของกำนัล และอื่น ๆ อีกด้วย

ชนชั้นผู้ถูกปกครอง ได้แก่ ราษฎร ทั้งไพร่และทาส ซึ่งเป็นคนกลุ่มใหญ่ - ของสังคม ไพร่ถูกกำหนดให้สังกัดมุลนายหรือสังกัดหมู่ มีหน้าที่บริการสังคม โดยถูกเกณฑ์แรงงานเข้าเวรรับราชการงานโยธา ตามระยะเวลาที่กฎหมายกำหนด ต้องส่งผลผลิตบางส่วนให้รัฐในรูปของภาษีอากร ค่าธรรมเนียมหรือส่วยสิ่งของแทนการรับใช้แรงงาน โดยไม่ได้รับค่าจ้างตอบแทน นอกจากสิทธิคุ้มครองตามกฎหมาย ส่วนทาสมีการะผูกพันทางด้านหนี้สินกับนายเงิน มีหน้าที่รับใช้และอยู่ในความคุ้มครองดูแลของนายเงินตราบที่ยังไม่สามารถปลด เบื้องหลังได้

ในระหว่างชนชั้นผู้ปกครองและชนชั้นผู้ถูกปกครองมีบรรพชิตหรือนักบวช โดยเฉพาะอย่างยิ่งพระสงฆ์จัดอยู่ในกลุ่มของชนชั้นผู้ปกครองด้วย เนื่องจากพระสงฆ์ไม่ถูกเกณฑ์แรงงานและยังได้รับประโยชน์จากการกลบนาแรงงานของข้าพระโยมสงฆ์ที่ทางราชการอนุมัติให้ นอกจากนี้ในพระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง ยังระบุสักดินาของพระสงฆ์ไว้ด้วย เช่น พระภิกษุ ฐีธรรมเสมอณา 600, พระภิกษุมิฐีธรรมเสมอณา 400, พระครูฐีธรรมเสมอณา 2400, พระครูมิฐีธรรมเสมอณา 1000 ความเป็นมุลนายของพระสงฆ์จะคงอยู่ตราบที่ยังดำรงสมณเพศ เท่านั้น

† หากลาสิกขาบทเมื่อใดจะถูกนำมาสักเป็นไพร่ เว้นแต่จะเป็นคนในสถานะอื่นอยู่แล้ว

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 พระไอยการตำแหน่งนาทหารหัวเมือง หน้า 315.

จากทำเนียบศักดิ์นา เราสามารถจำแนกชั้นในสังคม เป็นกลุ่มได้ดังนี้

1 ชนชั้นผู้ปกครอง ประกอบด้วย พระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์

1.1 เจ้า ได้แก่ พระมหากษัตริย์ และพระบรมวงศานุวงศ์

1.1.1 พระมหากษัตริย์ เป็นผู้ทรงไว้ซึ่งพระราชอำนาจสิทธิ์ขาดทั้งมวลในการปกครองแผ่นดิน ทั้งในด้านบริหาร ตุลาการ และนิติบัญญัติ ดำรงฐานะอยู่เหนือมวลชนทั้งปวง ทรงเป็นเจ้าของแผ่นดิน และเป็นเจ้าชีวิต เทียบเจ้านายขุนนางและไพร่พล ทรงเป็นศูนย์รวมของอำนาจ และทรงกระจายอำนาจให้แก่เจ้านาย ขุนนาง ในการปกครองไพร่พลทั่วราชอาณาจักร ขุนนาง และราษฎรทุกคนมีหน้าที่รับใช้พระมหากษัตริย์ตอบแทนที่พระองค์ทรงปกป้องคุ้มครอง¹

1.1.2 พระบรมวงศานุวงศ์ เป็นเจ้านายที่มีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ ตำแหน่ง ยศ ศักดิ์ ของเจ้านายค่อย ๆ ลดหลั่นกันมาตามสายความสัมพันธ์ที่ยึดองค์พระมหากษัตริย์เป็นหลัก คือ เจ้าฟ้า พระองค์เจ้า และหม่อมเจ้า เช่น พระเชษฐา พระอนุชา พระราชโอรส พระราชธิดา พระราชนัดดา เป็นต้น ส่วนหม่อมราชวงศ์ และหม่อมหลวง เป็นเชื้อพระวงศ์ที่เพิ่งแต่งตั้งขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

ศูนย์วิทยพัชกร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 พระราชกำหนดใหม่, หน้า 237-238.

และไม่นับว่าอยู่ในฐานะเป็นเจ้า¹ ส่วนใหญ่พระบรมวงศานุวงศ์จะได้รับพระราชทานอิสริยยศให้ทรงกรมมีตำแหน่งหน้าที่ในการปกครองบริหารราชการ หรืออย่างน้อยที่สุดก็มีอำนาจในการควบคุมกำลังคน

๒.2 ขุนนาง เป็นชนชั้นผู้ปกครองที่มีโช้เจ้านายซึ่งมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ แต่ได้เลื่อนฐานะจากคนธรรมดาตามมีตำแหน่งหน้าที่ในราชการที่พระมหากษัตริย์พระราชทานบรรดาศักดิ์ ยศ ตำแหน่ง ราชทินนาม และศักดินาให้ช่วยบริหารราชการ เช่น เจ้าพระยา พระยา พระ หลวง ขุน หมื่น เป็นต้น ขุนนางแบ่งออกเป็น 2 ระดับ คือ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่และขุนนางชั้นผู้น้อย โดยยึดจากศักดินาที่ถือ เป็นเกณฑ์ กล่าวคือ ขุนนางชั้นผู้ใหญ่ถือศักดินาดั้งแต่ 3,000 ขึ้นไป และขุนนางชั้นผู้น้อยถือศักดินาไม่ถึง 3,000² และผู้ที่ถือศักดินาดั้งแต่ 400 จัดว่าเป็นขุนนาง สำหรับผู้ที่ถือศักดินาดั้งแต่ 400 ลงมาถึง 30 ขึ้นไป จัดว่าเป็นขุนนางชั้น เลว³ มีเจ้านายและขุนนางระดับสูงเป็นผู้แต่งตั้งให้ช่วยเหลือราชการอีกคือหนึ่ง

เจ้านายและขุนนาง เป็นบุรณายมีหน้าที่บริหารราชการและควบคุมไพร่ นอกจากนี้จะมีสิทธิพิเศษหลายประการแล้ว กฎหมายยังระบุว่า บุตรของผู้ถือศักดินาดั้งแต่ 400 ไม่จัดว่าเป็นไพร่⁴

แท้ที่จริงแล้ว เจ้านายและขุนนาง เป็นชนชั้นเดียวกัน ต่างกันตรงที่เจ้านายมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติกับพระมหากษัตริย์ ในขณะที่ขุนนาง เป็นคนธรรมดาที่มีตำแหน่งหน้าที่ในราชการ จำนวนศักดินาที่ถือของเจ้านายและขุนนางขึ้นอยู่กับความสำคัญของตำแหน่งหน้าที่ในการรับราชการ เจ้านายมิได้มีสิทธิพิเศษมากไปกว่าขุนนาง เพียงแต่ในความรู้สึกของคนทั่วไปจะเห็นว่าเจ้านายมีฐานะ มีเกียรติยศเหนือกว่าขุนนาง ทั้งนี้เพราะมีความสัมพันธ์ทางเครือญาติ คือ เป็นพระบรมวงศานุวงศ์ของพระมหากษัตริย์ ทั้งเจ้านายและขุนนาง เป็นกำลังสำคัญในการ

¹ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว, ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4, พ.ศ. 2405-2408 เล่ม 3 (กรุงเทพมหานคร : ศุภสภา, 2503), หน้า 235-237.

² ร.ต.ท.เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก. เล่ม 5, หน้า 302.

³ เรื่องเดียวกัน เล่ม 2, หน้า 518-520.

⁴ กฎหมายตราสามดวง, เล่ม 2 พระไอยการบานแพนง, หน้า 13.

ปกครองประเทศ เนื่องจากพระมหากษัตริย์ไม่สามารถปกครองอาณาจักรทั้งหมดได้ด้วยพระองค์เองอย่างทั่วถึง ความจำเป็นนี้ทำให้เกิดมีชนชั้นมูลนายอันได้แก่ เจ้านายและขุนนางทำหน้าที่ช่วยเหลือในการปกครอง พระมหากษัตริย์จะต้องรับฟังความคิดเห็นของเจ้านายและขุนนาง ซึ่งพระองค์ทรงมอบหมายให้บังคับบัญชาราชการต่าง ๆ ด้วย

2. ชนชั้นผู้ถูกปกครอง ได้แก่ ไพร่และทาส ซึ่งมีหน้าที่รับใช้แรงงานและ
บริการสังคม

2.1 ไพร่ เป็นบุคคลที่อยู่ภายใต้การควบคุมดูแลของชนชั้นผู้ปกครอง ไพร่
แต่ละประเภททำงานไม่เท่ากัน ซึ่งสามารถแบ่งไพร่ตามสังกัดได้เป็น 2 ประเภท คือ

1. ไพร่หลวง หมายถึง ไพร่ของพระมหากษัตริย์โดยตรง
ทำราชการในสังกัดกรม กอง ที่เป็นหน่วยบริหารงานของรัฐ เพราะ เป็นไพร่ที่พระมหากษัตริย์
ทรงมอบหมายให้เจ้านาย ขุนนาง ควบคุมดูแลตามระบบบริหารราชการแผ่นดิน มีหน้าที่รับราชการ
งานโยธา อยู่เวรรักษาการณ์ หรือมี้องกันราชอาณาจักร ซึ่งมีหน้าที่แตกต่างกับกรมกองที่ไพร่
สังกัดอยู่ ไพร่หลวงจึงอยู่ในความควบคุมดูแลของมูลนายที่มีตำแหน่งในการปกครองและบริหาร
ราชการ ซึ่งจะมีอำนาจบังคับบัญชาไพร่หลวงครบ เท่าที่ยังดำรงตำแหน่งหน้าที่นั้น¹ ไพร่หลวงจึง
ขึ้นต่อสังกัดกรมกองที่เป็นหน่วยงาน มิใช่ขึ้นต่อสังกัดของมูลนายผู้ใด

2. ไพร่สม หมายถึง ไพร่ที่พระมหากษัตริย์พระราชทานให้แก่
เจ้านาย ขุนนางไว้ใช้สอยส่วนตัว เพื่อเป็นผลประโยชน์ตอบแทนการปฏิบัติหน้าที่ราชการ
ไพร่สมมีหน้าที่ช่วยเหลือและ เชื้อหิ้งคำสั่งของมูลนาย ไพร่สมจะเป็นสมบัติของมูลนาย เท่าที่มูลนาย
ยังมีชีวิตอยู่เท่านั้น เมื่อมูลนายถึงแก่กรรม ไพร่สมจะถูกโอน เป็นไพร่หลวง เพื่อให้กลับคืนสู่การ
ควบคุมคำสั่งกกรมกองอีกครั้งหนึ่ง มิได้เป็นสมบัติตกทอดถึงบุตรหลาน เว้นไว้แต่จะได้รับ
พระบรมราชานุญาต อย่างไรก็ตาม นอกจากการรับใช้มูลนายเป็นการส่วนตัวแล้ว ไพร่สมยังมี
พันธะต่อทางราชการในด้านการรับใช้แรงงานและ เป็นกำลังรบในยามสงคราม เช่นเดียวกับ
ไพร่หลวง แต่ระยะเวลาการทำงานและภาระต่าง ๆ ต่อทางราชการมีน้อยกว่าไพร่หลวง

¹ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416
แปลโดย ม.ร.ว.ประกายทอง สิริสุข, พรรณี สุรุ่งบุญมี (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์พิเศษ, 2521), หน้า 66.

มีข้อนำสั่ง เกิดประการหนึ่งคือ การเข้าเวรประจำการ เป็นหน้าที่ของชายฉกรรจ์ทุกคน ถ้าไพร่หลวงและไพร่สมไม่สามารถทำราชการได้ด้วยตัวเอง ทางราชการอนุญาตให้เสียข้าวของ สิ่งของในรูปของส่วยแทนการมารับใช้แรงงาน ไม่ว่าจะในรูปของส่วยสิ่งของหรือส่วยเงิน โดยทางราชการถือว่า ส่วยจากไพร่เป็นผลประโยชน์ที่ได้รับจากการควบคุมกำลังคนเช่นกัน โดยเฉพาะอย่างยิ่งผลประโยชน์ที่ได้รับจากส่วยนั้น นอกจากจะมีไว้เพื่อใช้ในราชการโดยไม่ต้องซื้อหาแล้ว ส่วยสิ่งของที่เหลือยังทำประโยชน์ให้ทางราชการในด้านการค้ากับต่างประเทศด้วย ไพร่ที่ไม่ได้มารับใช้แรงงานด้วยตัวเองและส่งส่วยมาแทนแรงงานนี้ เรียกว่า ไพร่ส่วย ไพร่ส่วยมีหน้าที่ส่งส่วยที่ทางราชการกะเกณฑ์ให้ไพร่ส่งผลผลิตจำนวนหนึ่งมาให้แทนการมาเข้าเวรทำราชการ เพราะรัฐสามารถใช้แรงงานจากไพร่ประเภทอื่นเพียงพอแล้ว ส่วนใหญ่ส่วยที่โครงการจะเป็นของป่า ผลผลิตทางการเกษตร สินค้าพื้นเมือง หรือแร่ธาตุที่สามารถหาได้ในท้องที่ที่ไพร่ส่วยอาศัยอยู่ โดยรัฐเป็นผู้กำหนดให้ผู้ว่าราชการเมืองกับคณะกรรมการเมืองมีหน้าที่จัดสรรให้ไพร่ส่วยส่งผลผลิตหรือส่วยที่หาได้นั้น ๆ มาให้รัฐตามจำนวนที่ต้องการ หากไพร่ส่งส่วยที่ไม่ครบตามจำนวนที่กำหนดจะต้องเสียเงินชดเชยค่าส่วยให้ทางราชการ ในรูปของส่วยที่เป็นจำนวนเงินอีกด้วย

2.2 ทาส หมายถึง ชนชั้นผู้ถูกปกครองที่มีสถานะแตกต่างจากไพร่ในด้านของการ เป็นหนี้สิน ไม่ว่าจะถูกขายหรือขายตัวเอง เป็นทาส² เนื่องจากคนที่ยากจนหรือคนที่มีหนี้สินล้นพ้นตัวจนไม่สามารถชำระหนี้ได้ สามารถนำเอาบุตรภรรยาหรือแม้กระทั่งตนเองขายตัวกับนายเงินเพื่อรับใช้แรงงาน ทาสเปรียบเสมือนสมบัติส่วนตัวของนายที่นิยมเรียกว่า "นายเงิน" ซึ่งต่างจากคำว่า "มูลนาย"³ นอกจากมีพันธะทางการเงินแล้ว ทาสยังได้มาจากการกวาดต้อนผู้คนที่ เป็นเชลยศึกสงคราม ทาสอีกสักทีนา 5 เท่ากับขยาจกและวณิก⁴ เมื่อสามารถไถ่ตัวให้ เป็นไททาสจะมีสถานะเป็นไพร่

¹ บุฑรอด แก้วกัณฑ์, "การเก็บส่วยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น (พ.ศ. 2325-2411)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารศึกษาศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2518), หน้า 44-52.

² หจช. ร. 5 สมุดพิเศษ เล่ม 25, หน้า 420.

³ กฎหมายตราสามดวง. เล่ม 2 "พระไอยการทาส", หน้า 288.

⁴ เรื่องเดียวกัน เล่ม 1: พระไอยการตำแหน่งนาพลเรือน, หน้า 277.

จึง เห็นได้ว่าไพร่และทาสมีความแตกต่างกันที่ภาวะผูกพันทางหนี้สิน ไพร่และทาสเป็นสถานะที่เปลี่ยนไป เปลี่ยนมาได้ เมื่อไพร่ชายตัวเป็นทาส หรือทาสได้ตัวเป็นไท¹ ความเป็นทาสจะดำรงอยู่ตลอดไป ถ้ายังมีได้ไต่ตัวให้ขาดค่า และ เป็นมรดกตกทอดถึงบุตรหลาน ของนาย เงินอีกด้วย

การจัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทยตามระบบศักดินา มีลักษณะ เดียวกับระบบไพร่โดย เกิดมาจากแนวความคิดที่ว่า พระมหากษัตริย์ทรง เป็นเจ้าของแผ่นดิน ทวีภษ์ถิ่น ชีวิคของผู้คน ทั้งปวง ในอาณาจักร และมีอำนาจในการปกครองอย่างสิ้นเหลือ แต่ในทางปฏิบัติ พระองค์ไม่สามารถปกครองข้าราชการทั้งหมดได้ด้วยพระองค์เพียงลำพัง จึงกระจายพระราชอำนาจให้ เจ้านายขุนนางช่วยบริหารราชการปกครองไพร่บ้านพลเมือง หลักในการปกครองกำหนดให้ ทุกคนจะต้องมีผู้ดูแลคุ้มครอง เสมอ ตั้งแต่สามัญคุ้มครองดูแลบุตรภรรยา มูลนายควบคุมดูแลไพร่ ทาส และพระมหากษัตริย์คุ้มครองมูลนายไพร่ทาส จึงมีการจัดลำดับชั้นบุคคลขึ้น โดยเฉพาะ- อย่างยิ่งได้ใช้ระบบไพร่ เป็นระบบบริหารราชการ กำหนดให้ไพร่ซึ่งเป็นกำลังคนอยู่ภายใต้การ ควบคุมของมูลนาย ความต้องการกำลังคนทั้งในด้านการรวบรวมเพิ่มพูนและควบคุมกำลังคนจึง เป็นปัจจัยที่มีอิทธิพลอย่างมากต่อการจัดระเบียบชนชั้นในสังคมไทย ที่กำหนดให้ทุกคนต้องยอมรับ การคุ้มครองจากผู้ที่มีอำนาจ เหนือกว่า โดยใช้ศักดินา เป็น เครื่องวัดสถานะของบุคคล

กล่าวได้ว่า หลักของการบริหารราชการจัดขึ้นเพื่อสนองตอบความต้องการของรัฐ สามประการใหญ่ ๆ คือ รายได้ แรงงานและการมีข้าราชการคอยควบคุมดูแลปฏิบัติราชการ แผ่นดิน เพื่อจัดสรรประโยชน์จากการควบคุมกำลังคน ซึ่งการควบคุมกำลังคนด้วยระบบไพร่ สามารถสนองตอบความต้องการหลักของรัฐได้ทั้งสามประการ เห็นได้จากในการแต่งตั้งเจ้า เมือง เพื่อดูแลความสงบเรียบร้อยในเขตปกครอง หน้าที่สำคัญที่สุดประการหนึ่งของ เจ้า เมืองคือ การควบคุมกำลังคน² โดยเจ้าเมืองจะต้องรู้บัญชีจำนวนคนในเมือง เพื่อปกครองดูแลและ เรียก ใช้ในราชการ รวบรวมไพร่ที่อยู่นอกระบบ ตรวจสอบการทำงานของไพร่ในเขตปกครอง และ คอยดูแลว่าจะมีไพร่จากเมืองอื่นแปลกปลอมมาหรือไม่³ ถ้าเจ้าเมืองสามารถรวบรวมไพร่ที่ไม่มี สังกัดมูลนายมาเข้าสังกัดเพื่อทำราชการได้มาก ก็ยิ่งจะได้รับความดีความชอบเป็นพิเศษ แต่ก็มี

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, พระราชกำหนดใหม่, หน้า 260.

² เรื่องเดียวกัน เล่ม 5, พระราชกำหนดเก่า, หน้า 37-43.

³ เรื่องเดียวกัน เล่ม 5, พระราชกำหนดเก่า, หน้า 41.

กฎหมายห้ามเจ้าเมืองไม่ให้ใช้อำนาจแย่งชิงคนในสังกัดของผู้อื่นมา เป็นของตนเอง¹

นอกจากกำลังคนจะมีจำนวนน้อย เมื่อเทียบกับขนาดของพื้นที่ ทำให้ยากต่อการควบคุมความเคลื่อนไหวในการโยกย้ายถิ่นฐานแล้ว สงครามที่เกิดขึ้นในแต่ละครั้ง ผู้ชนะมักจะกวาดต้อนผู้คนของฝ่ายแพ้กลับไปเป็นแรงงาน เป็นกำลังคนในดินแดนของตน หรือมีการเกลี้ยกล่อมไพร่จากดินแดนอื่น เพื่อปกครองดูแล เพราะกำลังคนเป็นปัจจัยสำคัญที่ทำให้โลกต่าง ๆ ในสังคมดำเนินไปได้อย่างเป็นปกติ ทำให้เกิดความจำเป็นที่ต้องรวบรวมและจัดสรรกำลังคน เพื่อใช้ประโยชน์พร้อมกับการจัดระเบียบชนชั้นทางสังคม เพื่อให้เกิดการยอมรับอำนาจของผู้ปกครองที่มีสถานะสูงกว่า ซึ่งจะทำให้การควบคุมกำลังคนดำเนินไปได้อย่างรัดกุมขึ้น

ในระบบบริหารราชการมีพระมหากษัตริย์เป็นมูลนายระดับสูงสุด รองลงมาคือเจ้านายและขุนนาง ทำหน้าที่บริหารราชการในระดับสูง และมีนายหมวด นายกอง กำนัน หรือนายบ้าน ซึ่งเป็นมูลนายระดับล่าง ระดับท้องถิ่น ควบคุมดูแลไพร่อย่างใกล้ชิดอีกชั้นหนึ่ง การสั่งงานการปกครองจึงเป็นไปตามธรรมเนียมปฏิบัติ เช่นเดียวกับคาร์ได้รับผลประโยชน์จากไพร่ซึ่งคืนกลับไปสู่มูลนายระดับสูงในลักษณะนี้ ลักษณะความสัมพันธ์ในระบบไพร่จึงเป็นความสัมพันธ์แบบอุปถัมภ์และการประสานประโยชน์ระหว่างพระมหากษัตริย์กับมูลนาย และระหว่างมูลนายกับไพร่² โดยมูลนายเป็นผู้จัดเก็บผลประโยชน์จากไพร่ถวายพระมหากษัตริย์ และได้รับผลประโยชน์จากการปฏิบัติหน้าที่ในระบบราชการและผลประโยชน์ส่วนตัวจากการควบคุมไพร่เป็นการตอบแทน พระมหากษัตริย์ปกครองไพร่โดยผ่านมูลนาย ซึ่งเป็นเจ้านายและขุนนางที่ทรงแจกจ่ายไพร่พลให้ โดยที่พระมหากษัตริย์ทรงถือว่ามูลนายมีหน้าที่ในการควบคุมดูแลไพร่ที่ได้รับมอบหมาย ส่วนมูลนายก็มีหน้าที่ส่งตัวไพร่ไปรับใช้ราชการตามที่รัฐต้องการ เช่นกัน

มูลนายที่ทำหน้าที่ควบคุมไพร่จึงแบ่งออกเป็นสองระดับคือ มูลนายระดับสูง และมูลนายระดับล่าง มูลนายระดับสูงหมายถึง ผู้ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป ซึ่งได้แก่เจ้านายและขุนนางระดับสูง มีสิทธิพิเศษและใกล้ชิดพระมหากษัตริย์ที่สุด มีอำนาจสั่งการและควบคุมมูลนายระดับล่างอีกต่อหนึ่ง ตามพระราชประเพณีระบุ -

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5, พระราชกำหนดเก่า, หน้า 38-39.

² ม.ร.ว.อดิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ หน้า 175-183.

ให้ขุนนางที่ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป มีสิทธิเข้าเฝ้าเมื่อพระมหากษัตริย์ทรงว่าราชการ ส่วนขุนนางที่ถือศักดินา 800 ขึ้นไป ต้องเข้าเฝ้าแทนทุกครั้งที่ทรงว่าราชการ สำหรับมูลนายระดับล่างคือผู้ที่ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ลงมาจนถึงศักดินา 50 ซึ่งเป็นศักดินาค่ำสุด มูลนายระดับนี้ได้รับการแต่งตั้งจากมูลนายระดับสูงเพื่อให้ช่วยเหลือราชการ¹ มูลนายระดับสูงจึงเป็นผู้บังคับบัญชาของมูลนายระดับล่าง ในทางปฏิบัติ มูลนายระดับล่างจึงมีความสัมพันธ์ส่วนตัวและอยู่ภายใต้การอุปถัมภ์คุ้มครองของมูลนายระดับสูง นอกเหนือไปจากความสัมพันธ์ในระบบราชการ² สิทธิพิเศษของมูลนายระดับล่าง คือไม่ถูกสัก เป็นไพร่ ไม่ถูกเกณฑ์แรงงานหรือเสียภาษีอากร ซึ่งเป็นภาระของไพร่

จะเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์ทรงปกครองไพร่บ้านพลเมืองโดยผ่านสายการบังคับบัญชาจากมูลนายระดับสูงผ่านมูลนายระดับล่าง จนถึงไพร่ ซึ่งเป็นพื้นฐานของสังคม มูลนายระดับล่างจึงเป็นผู้ควบคุมไพร่อย่างใกล้ชิดโดยตรง และมีความสัมพันธ์กับไพร่มากกว่ามูลนายในระดับสูงขึ้นไป

ความอยู่รอดของชนชั้นผู้ปกครองทั้งพระมหากษัตริย์ เจ้านาย ขุนนาง กับชนชั้นผู้ถูกปกครองคือไพร่และทาส เป็นการประสานประโยชน์และคุ้มครองดูแลระหว่างกันและกัน คือพระมหากษัตริย์ เจ้านาย และขุนนาง เป็นผู้คุ้มครองดูแลไพร่ ขณะเดียวกันไพร่ก็ต้องตอบแทนการคุ้มครองของชนชั้นผู้ปกครอง โดยการรับใช้สังคมทั้งแรงงานและการผลิตเพื่อเลี้ยงสังคม

การจัดระบบบริหารราชการตามระบบไพร่

การปกครองของไทยที่ใช้สืบทอดมาจนถึงสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการปรับปรุงการปกครองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ยึดหลักการใช้ระบบกรมกองที่จัดตั้งขึ้นมาทำหน้าที่บริหารราชการ³ การควบคุมกำลังคนด้วยระบบไพร่จึงใช้วิธีจัดการควบคุมกำลังคนตามระบบกรมกอง โดยกำหนดให้ไพร่ต้องขึ้นสังกัดคือมูลนาย ซึ่งมูลนายผู้ทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนก็ต้องขึ้นสังกัดต่อกรมกองใดกรมกองหนึ่ง เช่นกัน กรมกองซึ่งทำหน้าที่ในการควบคุมกำลังคนแบ่งเป็น 2 ประเภท คือ กรมชั่วคราวและกรมประจำ

กรมชั่วคราว หมายถึง กรมที่พระมหากษัตริย์ทรงแต่งตั้งขึ้น เพื่อพระราชทานให้เจ้านายทรงกรมเพื่อเป็นการเลื่อนอิสริยยศ เช่น กรมขุน กรมหลวง กรมหมื่น กรมพระ โดยพระราชทานข้าราชการตำแหน่งต่าง ๆ ในกรม และพระราชทานไพร่พลให้ปกครองด้วย

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4, พระไอยการอาษาญาหลวง, หน้า 91.

² ม.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ ... , หน้า 53-54.

³ เรื่องเดียวกัน, หน้า 53-54.

โพรเหล่านี้กลายเป็นโพรสมของเจ้านายพระองค์นั้น¹ กรมของเจ้านายมิได้ทำหน้าที่บริหารราชการโดยตรง แต่ตั้งขึ้นมาเพื่อให้ควบคุมกำลังคน เนื่องจากการแต่งตั้งให้เจ้านายทรงกรมเป็นการใช้ตำแหน่ง เกียรติยศ และความมั่งคั่งแก่เจ้านาย เพราะการมีโพรเหล่านี้ในครอบครองเป็นเครื่องแสดงอำนาจและความมั่งคั่ง² กรมของเจ้านายตั้งอยู่ได้นานเท่าพระชนมายุ หรือคราวที่พระมหากษัตริย์ยังไม่มีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนแปลง ถ้ากรมของเจ้านายถูกยุบโพรจะถูกนำตัวมาสึกหมายหมู่เป็นโพรหลวงเพื่อใช้ในราชการ

กรมประจำ เป็นหน่วยงานของรัฐที่ตั้งขึ้นมาเพื่อทำหน้าที่ปกครองและบริหารราชการโดยตรง แบ่งเป็นกรมกองฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน โพรที่ขึ้นสังกัดกรมประจำคือโพรหลวง กรมประจำจึงทำหน้าที่ควบคุมกำลังคนหรือทั้ง เป็นหน่วยบริหารราชการ กรมประจำนี้เป็นหน่วยงานที่มีบทบาทในการปกครองและบริหารราชการมากที่สุด ทั้งในการปกครองส่วนกลางและส่วนภูมิภาค เจ้ากรมจะเป็นเจ้านายหรือขุนนางที่มีตำแหน่งหน้าที่ในการบริหารราชการ มีหน้าที่หลักคือ บริหารราชการให้เป็นไปด้วยความเรียบร้อย ซึ่งเป็นการควบคุมกำลังคนไปในตัว ถ้าเจ้ากรมถึงแก่กรรม พระมหากษัตริย์จะมีพระบรมราชโองการแต่งตั้งมูลนายคนต่อไป จะทำหน้าที่ต่อไป โพรหลวงจึงคิดแนบอยู่กับกรมประจำมิได้กระจายไปที่ใด นอกจากจะมีพระบรมราชโองการให้เปลี่ยนแปลง

การที่พระมหากษัตริย์กระจายพระราชอำนาจให้เจ้านายและขุนนางตามกรมกองต่าง ๆ ปกครองดูแลโพร ทั้งกรมชั่วคราวและกรมประจำ ทำให้โพรอยู่ภายใต้การควบคุมของมูลนาย เป็นหมวดหมู่ มีหน้าที่แตกต่างกันตามกรมกองที่สังกัด โพรที่ต้องมารับใช้แรงงานจึงแบ่งประเภทออกเป็นโพรสมกับโพรหลวง และเป็นโพรส่วยเมื่อส่งสิ่งของมาแทนแรงงาน วิธีควบคุมกำลังคนโดยโพรสังกัดกรมกองนี้เป็นแบบแผนที่ใช้ปกครองทั่วราชอาณาจักร

ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับโพร

มูลนายเป็นคำที่ใช้เรียกชนชั้นผู้ปกครองอันได้แก่ เจ้านายและขุนนาง มูลนายไม่ต้องถูกสึกหมายหมู่ และได้รับการยกเว้นจากภาระทั้งปวงที่โพรต้องกระทำ มูลนายมีหน้าที่ควบคุมดูแลโพร

¹ บ.ร.ว.อศิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 117.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 200.

ในความรับผิดชอบของคนตามข้อผูกพันต่อรัฐ โดยต้องเกณฑ์กำลังคนเพื่อรับใช้แรงงาน หรือ เกณฑ์
 ส่วยให้ครบจำนวนตามที่ทางราชการกำหนด ถ้า เบียดบังหรือละ เลยไม่ส่งไปทำราชการจะมี
 ความผิด¹ ต้องคอยดูแลไพร่ให้ขึ้นสังกัด เพื่อเรียกตัว เข้าใช้ราชการ นายต้องควบคุมไพร่ในการ
 เกณฑ์แรงงานทั้งการ เกณฑ์แรงงานตามปกติ การ เกณฑ์ในกรณีพิเศษ หรือการ เกณฑ์ไพร่ เพื่อ เป็น
 กำลังรบ มุลนายจึงมีหน้าที่ต้องรับผิดชอบต่อพระมหากษัตริย์ในการควบคุมและจัดสรรประโยชน์
 จากไพร่ จึงมีสิทธิและมีอำนาจในการบังคับบัญชาและลงอาชญาไพร่ โดยการจำคุกหรือปรับ ถ้า
 ไพร่ขัดขืนไม่เชื่อฟังคำสั่งและไม่เคารพยำเกรง² กฎหมายลักษณะ เบ็ดเสร็จจะอนุมัติผู้ใดจ้าง
 หรือใช้แรงงานไพร่โดยไม่ได้รับการยินยอมจากมุลนาย ซึ่งเป็นผู้ปกครองของไพร่³

นายมีสิทธิที่จะใช้แรงงานไพร่สมในสังกัดของตน ให้ช่วยเหลืองานส่วนตัว เช่น
 ทำงานในบ้าน ทำเรือสวนไร่นา นอกจากนั้นในทางปฏิบัติ มุลนายยังใช้ไพร่หลวงในบังคับบัญชา
 ทำงานส่วนตัวด้วย เพราะลักษณะปฏิบัติงานหลวงกับงานส่วนตัวแยกออกจากกันลำบาก มุลนายจึง
 มีอำนาจ เหนือไพร่และสามารถกดขี่ข่มเหงไพร่ได้ อย่างไรก็ตามมีกฎหมายกำหนดให้ลงโทษมุลนาย
 ที่กดขี่ข่มเหงไพร่และห้ามเบียดบังไพร่ไว้ใช้ส่วนตัว เจ้าเมืองจะได้รับคำสั่งให้ดูแลว่ามีไพร่หนีจาก
 การควบคุมหลบซ่อนหรือไม่ ถ้ามีต้องสอบสวนว่าผู้ใดถูกกดขี่และ เอาความคิดกับมุลนายนั้น⁴

การให้ความคุ้มครองและช่วย เหลือไพร่ เป็นหน้าที่สำคัญของมุลนายอีกเช่นกัน มุลนาย
 จึงจำเป็นต้องรู้จำนวนไพร่และควบคุมการทำงาน การโยกย้ายถิ่นฐานของไพร่ในยามศึกสงคราม
 ถ้าไพร่ที่ไปรบได้รับความ เดือดร้อน มุลนายจะต้องช่วย เหลือด้านการเงินโดยไม่คิดดอกเบี้ย⁵
 มุลนายมีหน้าที่ระงับกรณีพิพาทของไพร่ แต่ห้ามออกรับแทนไพร่ที่กระทำความผิด⁶ ตลอดจนห้าม

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 พระไอยการอาชญาหลวง, หน้า 91.

²เรื่องเดียวกัน เล่ม 4, หน้า 66.

³เรื่องเดียวกัน เล่ม 3 ลักษณะเบ็ดเสร็จ พระไอยการเบ็ดเสร็จ, หน้า 142-145.

⁴เรื่องเดียวกัน เล่ม 5 พระราชกำหนดเก่า, หน้า 37-43.

⁵เรื่องเดียวกัน เล่ม 3 พระไอยการลักษณะภูธร, หน้า 91.

⁶เรื่องเดียวกัน เล่ม 3 พระไอยการลักษณะโจร, หน้า 217-219.

ให้ความช่วยเหลือเมื่อใคร่กระทำความผิด ในระยะแรกกฎหมายระบุว่า เมื่อใคร่กระทำความผิด นายจะต้องติดตามใคร่ด้วยตนเอง¹ แต่ต่อมากำหนดให้ภักดีวนายไว้ที่ศาลในขณะที่ต้องส่งลูกน้องออกไปติดตามผู้กระทำความผิด ดังนั้น หน้าที่ของมูลนาย คือ ปกครอง บังคับบัญชา ควบคุมใคร่ให้อยู่ในความสงบ ควบคุมใคร่ให้ทำประโยชน์ให้รัฐ และคุ้มครองใคร่ให้อยู่เย็นเป็นสุข โดยไม่ทำความยุ่งยากเดือดร้อนให้สังคมนตรีและการบริหารราชการ

กฎหมายกำหนดให้คนที่เกิดมามีสถานะ เป็นใคร่ ต้องไปขึ้นบัญชีเพื่อลงทะเบียนเตรียมรับราชการตามกรมกองที่จะสังกัดตามหลักของการแบ่งกรมกองลูกหมู่ใคร่ ทางฝ่ายบิดามารดา ทหารหรือพลเรือน ดังมีรายละเอียดในพระอัยการมานแหง² ใคร่จะต้องไปขึ้นทะเบียนเมื่ออายุ 9 ขวบขึ้นไป ภายหลังจากขึ้นทะเบียนแล้ว เมื่อมีอายุสมควรสักคือฉกรรจ์ จึงถูกนำมาสักเพื่อแสดงสังกัดไว้ใช้ในราชการโดยถือเอาความสูงเสมอไหล่คือ 2 ศอกครึ่ง เป็นเกณฑ์ในการสัก ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดเกล้าให้ถืออายุ 18 ปี เป็นฉกรรจ์และปลดชราอายุ 60 ปี³ เพราะทรงมีพระราชปรารภว่า การสักใคร่โดยใช้ความสูงของร่างกาย เป็นเครื่องกำหนดไม่เป็นกฎเกณฑ์ที่แน่นอน เพราะร่างกายของคนเจริญเติบโตไม่เท่ากัน และให้ปลดชราเมื่ออายุ 60 ปี ให้เป็นมาตรฐานที่แน่นอน

การสักใคร่เป็นมาตรการสำคัญในการควบคุมกำลังคน ใคร่ที่สักสังกัดเจ้าหมู่มูลนายแล้ว จะมีทะเบียนรายชื่อเก็บรักษาอยู่ที่กรมพระสุรัสวดี ซึ่งทำหน้าที่เกี่ยวกับเรื่องใคร่โดยตรง เลขที่ผ่านการสักหมายหมู่แล้วจะถูกจัดสรรประโยชน์ในด้านแรงงานหรือทรัพย์สินแก่ทางราชการ โดยแยกเป็นใคร่หลวง ใคร่สม และใคร่ส่วย

หน้าที่ของใคร่คือ รับใช้แรงงาน ซึ่งการรับใช้แรงงานนี้แบ่งเป็น 3 ลักษณะ คือ

1. การอยู่เวรประจำการ ได้แก่ งานประเภทอยู่เวรรักษาความปลอดภัย เช่น เฝ้าม้อม รักษาด่าน เฝ้าพระราชวัง เป็นต้น โดยใคร่จะต้องหัดกันมาอยู่เวรประจำการ

¹กฎหมายตราสามดวง เล่ม 3 พระอัยการลักษณะโจร, หน้า 217.

²เรื่องเดียวกัน เล่ม 2 พระอัยการมานแหง, หน้า 1-26.

³ร.ค.ท. เสถียร ลายลักษณ์ และคนอื่น ๆ, ประชุมกฎหมายประจำศก เล่มที่ 17,

2. การรับราชการงานโยธา ได้แก่ งานก่อสร้าง ซ่อมแซม วัสดุ รั้ว บ่อน้ำ และสถานที่ต่าง ๆ ส่วนใหญ่จะเกณฑ์จากไพร่ในราชอาณาจักรและหัวเมืองใกล้เคียงเพื่อมารับใช้แรงงาน

3. การเกณฑ์เข้าสงคราม ไพร่เป็นกำลังรบที่สำคัญเมื่อเกิดศึกสงครามทั้งเมืองกันราชอาณาจักรและขยายอาณาจักร ไพร่จะถูกเกณฑ์ให้เป็นกำลังในการสงครามด้วย

มาตรการในการควบคุมและจัดสรรประโยชน์จากกำลังคนของรัฐที่ใช้ในสมัยรัตนโกสินทร์ มีทั้งในด้านการเกณฑ์แรงงาน เกณฑ์ส่วย และ เกณฑ์เป็นกำลังรบ แต่เน้นหนักในด้านการควบคุมกำลังคนโดยการเกณฑ์แรงงาน เพราะระบบการเกณฑ์แรงงานนำผลประโยชน์มาสู่รัฐเป็นอย่างมาก ทั้งในด้านการได้รับผลประโยชน์จากแรงงาน และ เป็นการควบคุมกำลังคนไม่ในตัว ดังจะพิจารณาได้คือ¹

1. ระบบการเกณฑ์แรงงาน เป็นการใช้นโยบายให้ไพร่ทำงานให้รัฐโดยที่รัฐไม่ต้องจ่ายค่าจ้างตอบแทน ซึ่งเป็นประโยชน์ต่อรัฐโดยตรง
2. ระบบการเกณฑ์แรงงาน ช่วยให้รัฐสามารถตรวจสอบประสิทธิภาพของระบบควบคุมกำลังคน ซึ่งเป็นระบบบริหารราชการของรัฐว่ามีประสิทธิภาพเพียงใด เพราะในการเกณฑ์แรงงานแต่ละครั้ง สามารถตรวจสอบจำนวนไพร่ได้ทั้งการเกณฑ์แรงงานตามปกติ และการเกณฑ์แรงงานในกรณีพิเศษ
3. การเกณฑ์แรงงานไพร่ตามหัวเมือง เป็นการโยกอำนาจการปกครองหัวเมืองเข้าสู่ส่วนกลาง ซึ่งเน้นให้หัวเมืองยอมรับอำนาจของส่วนกลางมากขึ้น เช่นเดียวกับการเกณฑ์ส่วยจากไพร่ ทั้งส่วยสิ่งของและส่วยเงิน ซึ่งนิยมใช้กับหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลราชธานีออกไป

นอกจากการควบคุมกำลังคนด้วยระบบเกณฑ์แรงงานแล้ว อีกมาตรการหนึ่งที่รัฐนิยมใช้กับหัวเมืองที่อยู่ห่างไกลราชธานี เช่น หัวเมืองชั้นนอก และหัวเมืองประเทศราช คือ การควบคุมกำลังคนด้วยระบบการเกณฑ์ส่วย โดยเฉพาะส่วยสิ่งของที่ทำได้ในบริเวณที่ไพร่อาศัยอยู่ การอนุญาตให้ไพร่ส่วยส่งส่วยแทนการมารับใช้แรงงานนี้ เป็นมาตรการหนึ่งในการจัดสรรประโยชน์

¹ นันทิยา สว่างวุฒิธรรม, "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ก่อนการจัดการเกณฑ์ทหาร (พ.ศ. 2325-2448)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทมหาบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2521), หน้า 80.

จากกำลังคน เนื่องจากส่วยสิ่งของที่ได้จากไพร่ เป็นของจำ เป็นที่คงมีไว้ใช้ในราชการและ
ชีวิตประจำวัน จึงเป็นผลประโยชน์ที่รัฐได้รับจากไพร่แทนการเกณฑ์แรงงาน เพราะรัฐสามารถ
เรียกเกณฑ์แรงงานจากไพร่ในราชอาณาจักรและหัวเมืองใกล้เคียง ซึ่งมีแรงงานเพียงพอกับความ
ต้องการของรัฐ ในขณะที่ไพร่ที่อยู่ห่างไกลออกไปมีความยากลำบากในการเข้ามารับใช้
แรงงาน รัฐจึงเรียกเก็บผลประโยชน์จากไพร่เหล่านั้น เป็นสิ่งตอบแทนการมารับใช้แรงงาน ซึ่ง
เป็นประโยชน์ของรัฐเช่นกัน ในระยะหลังการเก็บส่วยพัฒนาขึ้น ทางราชการอนุญาตให้ไพร่เสีย
ส่วยเป็นเงินแทนการส่งส่วยที่เป็นสิ่งของอีกด้วย การควบคุมกำลังคนด้วยวิธีการเก็บส่วยจึงมีทั้ง
ส่วยสิ่งของและส่วยเงิน ในระยะหลังไพร่นิยมเสียส่วยเป็นเงินแทนสิ่งของ เมื่อเงินตรามีบทบาท
มากขึ้น การควบคุมกำลังคนด้วยระบบเกณฑ์แรงงานและเกณฑ์ส่วย เป็นวิธีการที่รัฐใช้ควบคุมกำลัง
คนในยามปกติ ส่วนในยามสงครามรัฐใช้วิธีเรียกเกณฑ์ให้ไพร่เป็นกำลังในการรบทัพจับศึก เพราะ
ไพร่เป็นกำลังรบที่สำคัญ

เมื่อไพร่ต้องปฏิบัติตามคำสั่งของมูลนาย ดังนั้นเสถียรภาพทางการเมืองของ
พระมหากษัตริย์จึงขึ้นอยู่กับพระเจ้าสามารถในการควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่
ให้เป็นไปอย่างเหมาะสม เพื่อป้องกันการใช้กำลังไพร่เป็นฐานกำลังในการมุ่งชิงอำนาจทาง
การเมือง พระมหากษัตริย์ทรงใช้นโยบายและวิธีการหลายอย่างในการป้องกันการใช้กำลังไพร่-
พลล้มล้างพระราชอำนาจ โดยเฉพาะอย่างยิ่งคือนโยบายที่จะป้องกันมิให้เจ้านายและขุนนาง
ผู้ใดผู้หนึ่งควบคุมไพร่ในสังกัดมากเกินไป โดยทรงใช้มาตรการหลายอย่าง เช่น กระจายกำลัง
คนให้เจ้านายและขุนนางปกครองโดยการขยายกรมกองให้มากขึ้น¹ หรืออย่างน้อยที่สุดก็ต้องแบ่ง
แยกจำนวนไพร่พลไม่ให้รวมตัวอยู่ที่กรมใด หรือบุคคลใดมากเกินไป เห็นได้จากการที่มีการแบ่ง
ราชการออกเป็นสองฝ่ายคือ ฝ่ายทหารและฝ่ายพลเรือน ซึ่งความจริงแล้วเป็นเพียงการแบ่งแยก
อำนาจปกครองกำลังคนของสมุหนายกและสมุหกลาโหม เพื่อมิให้ปกครองกำลังคนมากเกินไป
เท่านั้น เพราะสมุหนายกกับสมุหกลาโหมมีหน้าที่เช่นเดียวกันแต่แบ่งเขตการปกครองกันตามเขต
พื้นที่ โดยมีได้แบ่งความรับผิดชอบตามภาระหน้าที่ การแบ่งเขตการปกครองออกเป็นฝ่ายเหนือ
ฝ่ายใต้ การแบ่งส่วนบริหารออกเป็นหมวด หมู่ กรม กองต่าง ๆ ตลอดจนการแยกย่อยส่วน
ราชการออกเป็นฝ่ายกลาง ฝ่ายซ้าย ฝ่ายขวา ล้วนแต่เป็นไปเพื่อสร้างดุลแห่งอำนาจในการ
ควบคุมกำลังคน เป็นปัจจัยสำคัญทั้งสิ้น

¹ ม.ร.ว. อคิน รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น พ.ศ. 2325-2416 ,

นอกจากจะมีการแบ่งแยกกำลังคนแล้ว ยังมีการกำหนดคตลงโทษที่รุนแรง โดยถือว่า ถ้าเจ้าเมืองใดสมคบกับเจ้าเมืองอีกเมืองหนึ่งถือว่าเป็นกบฏ มีโทษถึงตาย¹ ถ้าข้าราชการชั้นผู้ใหญ่ที่ถือศักดินาตั้งแต่ 10000-1600 ไปมาหาสู่กันที่บ้านหรือหุดคุดกันอย่างลับ ๆ ในที่สงัดจะถูกลงโทษอย่างหนัก ถ้าข้าราชการที่พบเห็นไม่กราบบังคมทูลา ให้ทรงทราบก็จะได้รับโทษฐานเป็นกบฏ² หากผู้ใดแอบเจรจากันซุบซิบขณะเข้าเฝ้าจะมีโทษถึงตาย³ ถ้าพระราชโอรสพระราชธิดา หรือพระราชนัดดาติดต่อกับขุนนางที่ถือศักดินาตั้งแต่ 10000-800 จะมีโทษถึงตาย⁴ รวมทั้งมีการป้องกันการสร้างฐานอำนาจทาง เศรษฐกิจอันจะนำไปสู่ฐานอำนาจทางการเมืองของมูลนาย โดยการโอนไพร่สมที่มูลนายถึงแก่กรรมให้เป็นไพร่หลวง เป็นต้น

นโยบายที่จะสร้างเสถียรภาพทางการเมืองนี้ ไม่สามารถควบคุมพฤติกรรมการของเจ้านายและขุนนางได้อย่างมีประสิทธิภาพนัก เพราะจุดมุ่งหมายหลักในการบริหารราชการหรือในการวางระเบียบการปกครอง คือการควบคุมกำลังคนซึ่งในทางปฏิบัติระบบทาสศักดินาต้องแจกจ่ายกำลังไพร่พลให้อยู่ในความดูแลของมูลนาย เท่ากับเป็นการมอบอำนาจให้มูลนาย เพราะเป็นการกระจายอำนาจ ความจงรักภักดี ความเคารพเชื่อฟังมาสู่มูลนาย ซึ่งการเพิ่มพูนอำนาจในการควบคุมกำลังคนของมูลนายเป็นอันตรายต่อความมั่นคงของพระมหากษัตริย์ โดยมูลนายที่มีกำลังไพร่พลเพียงพอ จะใช้กำลังคนเป็นฐานอำนาจทางการเมืองในการโค่นล้มพระมหากษัตริย์ได้ จึงจำเป็นที่พระมหากษัตริย์จะต้องควบคุมความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนาย เพื่อมิให้มูลนายใช้กำลังจากไพร่บั่นทอนพระราชอำนาจ

การมีไพร่อยู่ในปกครองจึงเป็นที่มาของความมั่งคั่ง อำนาจและสถานะสูงทางสังคม เป็นผลประโยชน์ที่พึงปรารถนาของมูลนายทุกระดับดังจะกล่าวถึงบทบาทและความสำคัญของไพร่ต่อไป

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 1 กฎมณเฑียรบาล, หน้า 102.

² เรื่องเดียวกัน เล่ม 1 กฎมณเฑียรบาล, หน้า 102.

³ เรื่องเดียวกัน เล่ม 1 กฎมณเฑียรบาล, หน้า 95.

⁴ เรื่องเดียวกัน เล่ม 1, หน้า 102.

บทบาทและความสำคัญของไทร่ในสังคมไทย

ในฐานะที่ไทร่เป็นพลเมืองของรัฐจึงมีบทบาทในทุกด้านอย่างกว้างขวาง ไม่ว่าจะเป็นในด้านเป็นแรงงานที่ให้บริการสังคม เป็นแรงงานการผลิตที่เลี้ยงสังคม เป็นฐานอำนาจทางการเมือง เป็นกำลังรบ และเป็นปัจจัยพื้นฐานทุกอย่างในสังคม ไทร่มีบทบาทสำคัญต่อการอยู่รอดของสังคมทั้งในยามปกติ และยามสงคราม กลไกต่าง ๆ ของรัฐและการดำเนินงานของกรมกองต่าง ๆ จึงขึ้นอยู่กับไทร่เป็นกำลังสำคัญ

บทบาทของไทร่ทางด้านเศรษฐกิจ

แรงงานเป็นปัจจัยการผลิตที่สำคัญของลักษณะเศรษฐกิจในระบบไทร่ ซึ่งเป็นการผลิตแบบพอเพียงชีพได้ด้วยตนเอง (Self Sufficient Economy) โดยเฉพาะอย่างยิ่งการซื้อขายซึ่งเป็นไปในรูปของการแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้ากับสินค้าเป็นสำคัญมากกว่าจะเป็นการซื้อขายที่มีเงินตราเป็นสื่อกลาง ทำให้เกิดความจำเป็นที่จะต้องผลิตสิ่งของไว้ใช้ภายในครอบครัว และเมื่อขาดเหลือหรือต้องการสิ่งของอื่นจึงนำสิ่งของที่ตนผลิตได้ไปแลกเปลี่ยนเพื่ออุปโภคบริโภค ปัจจัยการผลิตแบบพอเพียงชีพจึงอยู่ที่กำลังแรงงานหรือกำลังคน

ความสัมพันธ์ในระบบไทร่กำหนดให้ไทร่ต้องมอบผลผลิตส่วนหนึ่งตอบแทนการคุ้มครองของรัฐในรูปของแรงงานโดยไม่ได้รับค่าจ้างตอบแทน นอกจากการเกณฑ์แรงงานตามปกติแล้ว ไทร่ยังถูกเกณฑ์แรงงานในกรณีพิเศษเป็นบางครั้งบางคราว นอกจากจะต้องทำงานรับใช้บุญนายเป็นประจำอีกด้วย เมื่อมีการเกณฑ์แรงงาน ไทร่จะต้องนำพาหนะ อาหาร และเครื่องมือมาเอง¹ การควบคุมและจัดสรรกำลังคนเพื่อใช้ประโยชน์โดยไม่ต้องเสียค่าจ้างจึงเป็นประโยชน์ของสังคม โดยเฉพาะชนชั้นผู้ปกครองที่ได้มาจากการควบคุมไทร่ ส่วนไทร่ที่ไม่สามารถไปรับใช้แรงงานได้ต้องเสียข้าวของหรือเงินทองให้รัฐแทนการรับใช้แรงงาน ชนชั้นผู้ปกครองอาศัยผลผลิตแทนแรงงานของไทร่ที่เรียกว่าส่วยนี้เพื่ออุปโภคบริโภคไว้เป็นเสบียงอาหารในยามสงคราม และเหลือไว้ขายยังต่างประเทศ หน้าที่ของไทร่อีกประการหนึ่งที่แตกต่างไปจากชนชั้นผู้ปกครอง คือไทร่มีพันธะที่จะต้องเสียภาษีอากรให้รัฐ ทั้งภาษีอากรและค่าธรรมเนียมต่าง ๆ ซึ่งเป็นภาระหนักของ

¹ ควอริช เวลส์, การปกครองและการบริหารของไทยสมัยโบราณ แปลโดย ภาณุจณี สมเกียรติกุล, พุทา พุมจันทร์ (กรุงเทพมหานคร : โครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ สมาคมสังคมศาสตร์แห่งประเทศไทย, 2519), หน้า 86.

ไทร่ นอกเหนือไปจากการส่งส่วย เพราะการเก็บภาษีมีลักษณะซ้ำซ้อน และกฎหมายให้อำนาจแก่ผู้จัดเก็บภาษีในการแสวงผลประโยชน์จากไพร่ค่อนข้างสูง ซึ่งจะกล่าวถึงรายละเอียดในตอนต่อไป จึงเห็นได้ว่ารายได้หลักของอาณาจักรได้มาจากแรงงานจากไพร่ ไพร่จึงมีความสำคัญและมีบทบาททางเศรษฐกิจอย่างกว้างขวาง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสังคมเกษตรกรรมที่มีแรงงานเป็นปัจจัยสำคัญในการผลิต ผลผลิตของไพร่ใช้เลี้ยงสังคมและชนชั้นผู้ปกครองให้สามารถอยู่ได้อย่างเป็นสุข เพราะสามารถจ่ายเพชฌฆาตในรูปส่วย แรงงาน สิ่งของและภาษีอากรได้จากไพร่

บทบาทของไพร่ด้านสังคม

สังคมไทยเป็นสังคมเกษตรกรรม ไพร่ส่วนใหญ่มีสภาพความเป็นอยู่แบบง่าย ๆ และโดยทั่วไปไม่มีความเดือดร้อนเรื่องการทำมาหากินมากนัก เพราะมีความสมบูรณ์ทางธรรมชาติ และมีผลผลิตเพียงพอในการดำรงชีวิตตามระบบเศรษฐกิจที่พอเลี้ยงชีพได้ด้วยตนเอง ที่อยู่อาศัยของไพร่ปลูกสร้างโดยใช้วัสดุที่หาได้ในท้องถิ่น ชีวิตในครอบครัวมักจะรวมกันเป็นครอบครัวใหญ่ มีความสัมพันธ์กันอย่างแน่นแฟ้น และยึดมั่นในความเชื่อวัฒนธรรมประเพณีที่สืบทอดกันมา¹

คนในสังคมไทยถูกปลูกฝังความเชื่อว่า ฐานะและความเป็นอยู่ในปัจจุบันเป็นผลที่เกิดมาจากการสั่งสมบุญบารมีในชาติปางก่อนอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ กรรมทำให้สถานะของคนแตกต่างกัน ผู้ที่เกิดมามีฐานะร่ำรวยเพราะสั่งสมบุญมาดี ในขณะที่ไพร่หรือผู้ยากไร้ประกอบกรรมไว้มาก ขนบธรรมเนียมประเพณีและความเชื่อต่าง ๆ มีส่วนในการควบคุมความประพฤติของไพร่เป็นอย่างมาก หลักความเชื่อเรื่องกรรมทำให้เกิดการยอมรับเรื่องฐานะและความแตกต่างทางฐานะของคนในสังคม เป็นผลให้ไพร่ยอมรับสภาพความเป็นอยู่ และชะตากรรมของคนโดยไม่มีความกระตือรือร้นที่จะเกี่ยวข้องกับสนใจเรื่องอำนาจหรือการมีส่วนร่วมทางการเมืองการปกครอง ขณะเดียวกันที่ชนชั้นผู้ปกครองถือว่าอำนาจอันชอบธรรมในการกำหนดแบบแผนการดำเนินชีวิตของไพร่ เพราะเป็นผู้กุมอำนาจทางการเมือง เศรษฐกิจ มีสถานะสูงทางสังคมและเป็นที่เคารพนับถือของคนทั่วไป

¹ พระยาอนุমানราชธนะ, ชีวิตชาวไทยสมัยก่อน โดย เสฐียรโกเศศ (นามแฝง) (พระนคร : คลังวิทยา, 2506), หน้า 63-68.

² ม.ร.ว.อภินันท์ รพีพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัชกาลที่ ๖ พ.ศ. 2325-2416, หน้า 29-

ในสังคมศักดินาเน้นที่หลักการปฏิบัติต่อกันของบุคคลเป็นสำคัญ ผู้ถือศักดินาสูงเป็นผู้มีเกียรติ มีอำนาจมาก จำนวนศักดินาที่ถืออยู่ของแต่ละคนมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับการควบคุมบังคับบัญชากำลังไพร่พลที่อยู่ภายใต้การปกครอง เป็นสำคัญ โดยการควบคุมกำลังไพร่พลเป็นที่มาของความมั่งคั่งและอำนาจทางการเมือง ผู้ที่ควบคุมไพร่พลเป็นจำนวนมากย่อมจะถือศักดินาสูง เพราะการจัดทำเนียบศักดินาใช้ฐานะทางเศรษฐกิจและอำนาจหน้าที่ทางการเมือง เป็นเครื่องกำหนด

การควบคุมไพร่พลสะท้อนให้เห็นค่านิยมในสังคมไทยที่ยกย่องผู้มีอำนาจและความมั่งคั่ง และค่านิยมที่ยกย่องเคารพยำเกรงผู้มีอำนาจและผู้อาวุโส ผู้น้อยต้องเคารพยำเกรงผู้ใหญ่ และปฏิบัติตามคำสั่งอย่างเคร่งครัด เช่น ต้องเรียกชื่อขุนนางที่ถือศักดินาสูงกว่า 400 ตามราชทินนามที่ได้รับพระราชทาน¹ กฎหมายจะลงโทษผู้ที่เจรจาล่วงเกินผู้ถือศักดินาตั้งแต่ 400 ขึ้นไป ให้ได้รับโทษสถานหนักถึงเชียนคี ด้ดปาก² กฎหมายมอบอำนาจให้มุลนายระดับสูงแต่งตั้งเสมียนทนายว่าความหรือแก้ต่างแทนตัว เพื่อไม่ให้เสียเกียรติ³ ไพร่ต้องยอมรับอำนาจของผู้ปกครองโดยไม่มีต่อต้านกฎเกณฑ์ในระบบที่ผู้ปกครองเป็นฝ่ายเอาวัดเอาเปรียบ แม้บางครั้งจะเกิดกบฏไพร่ขึ้นบ้าง แต่ก็มักเป็นการรวมตัวกันตามความศรัทธาเชื่อถือผู้นำคนใหม่ มิได้เกิดขึ้นเพื่อต่อต้านการทุจริตในระบบไพร่หรือรวมตัวกันเพื่อผลประโยชน์ของชนชั้นไพร่อย่างจริงจัง⁴ ค่านิยมและความเชื่อเช่นนี้เป็นประโยชน์ต่อชนชั้นผู้ปกครองในการควบคุมและจัดสรรประโยชน์จากกำลังไพร่ เพราะข้อจำกัดทางความคิดและทางสังคม การขาดอาวุธยุทธโศปกรณ์ และขาดความตื่นตัว ทำให้การควบคุมไพร่เป็นไปอย่างง่ายดาย ไพร่จึงเป็นชนชั้นที่ต้องให้บริการแก่สังคมอยู่ตลอดเวลา ในฐานะที่ไพร่เป็นชนชั้นผู้ถูกปกครองถูกควบคุมและกำหนดบทบาทหน้าที่ให้บริการสังคม จึงทำให้มองเห็นว่าระบบสังคมและกลไกการบริหารราชการเป็นอุปสรรคต่ออาจเลื่อนชั้นทางสังคมของไพร่ ดังจะกล่าวต่อไปข้างหน้า

¹ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 พระไอยการอาษาหลวง, หน้า 101

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 280.

³ เรื่องเดียวกัน เล่ม 2 พระไอยการลักษณะตระลาการ, หน้า 171.

⁴ บันทิตยา สว่างวุฒิธรรม. การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ ---, หน้า 198.

บทบาทของไพร่ทางด้านการเมือง

กลไกทุกอย่างของรัฐดำเนินไปได้โดยอาศัยกำลังจากไพร่ เป็นพื้นฐานทั้งในด้านการปกครอง การจัดสรรประโยชน์จากกำลังคน ทางด้านเศรษฐกิจและความมั่นคงของสังคม ไพร่มีบทบาทสำคัญในการ เป็นกำลังป้องกันและขยายอาณาจักร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการสร้าง ความมั่นคงภายใน เนื่องจากไพร่เป็นแรงงาน เป็นกำลัง เป็นฐานอำนาจทางการเมืองที่สำคัญ ระบบไพร่จึงจัดการปกครอง โดยแบ่งกำลังคนออกเป็นหมวดหมู่ มีมุลนายรับผิดชอบบังคับบัญชา โดยที่พระมหากษัตริย์ไม่สามารถควบคุมไพร่ทั้งหมดได้ด้วยพระองค์เอง การให้มุลนายควบคุมดูแลไพร่จึงเป็นลักษณะการกระจายพระราชอำนาจให้มุลนาย ทำให้มุลนายได้ควบคุมฐานกำลัง หรือฐานอำนาจทางการเมืองไว้ นอกจากมุลนายจะได้ควบคุมจำนวนไพร่ตามที่พระมหากษัตริย์ ทรงมอบหมายให้ ทั้งไพร่หลวงและไพร่สมแล้ว มุลนายยังมีวิธีเพิ่มไพร่สมโดยความยินยอมของ ทางราชการด้วยวิธีอื่น ๆ อีกเช่นกัน คือสามารถปลดปล่อยทาสของคนให้เป็นอิสระและ เป็นสัก เป็นไพร่สม¹ สามารถเกลี้ยกล่อมชักชวนคนช้อมือขาว หรือคนที่ยังไม่ได้ขึ้นทะเบียนสังกัดมุลนาย ให้มาเป็นไพร่สมของคนได้² มุลนายที่ถือศักดินาดั้งแต่ 400 ขึ้นไป สามารถนำญาติพี่น้องหรือ สามีภรรยาคนมาสังกัด เป็นเสมียนทนายได้ รัฐยังตอบแทนมุลนายที่รวบรวมไพร่ได้ เป็นจำนวนมาก โดยพระราชทานไพร่ให้ เป็นส่วนยกให้รับใช้มุลนายโดยตรงด้วย³ จำนวนไพร่สมของมุลนายจะมี มากน้อยเพียงใดขึ้นอยู่กับอำนาจและความสามารถแสวงหาของมุลนายผู้นั้น⁴

การที่มุลนายมีไพร่ในสังกัดทั้งไพร่สมและไพร่หลวง และมีอำนาจในการปกครองสั่งการ หรือการควบคุมกำลังคนโดยกำหนดให้ไพร่สังกัดกรมกอง มีหน้าที่รับใช้และ เชื้อหังคำสั่งของมุลนาย ซึ่งเป็นนโยบายหลักของการควบคุมกำลังคนเพื่อเรียกใช้ประโยชน์ได้อย่างรวดเร็ว โดยผ่านการ ควบคุมสั่งการของมุลนายก็ดี การปลูกฝังค่านิยมในสังคมเรื่องอำนาจ ผู้น้อยเคารพยำเกรงผู้ใหญ่ ตลอดจนการขาดความสำนึกทางการเมือง และไม่มี ความสนใจที่จะรับรู้ เรื่องการช่วงชิงอำนาจ

¹ ชัย เรื่องศิลป์, ประวัติศาสตร์ไทยสมัย พ.ศ. 2352-2453 ด้านสังคม พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เรื่องศิลป์, 2519).

² หจช. ร.5 สมุดพิเศษ เล่ม 7, หน้า 410.

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 5 พระราชกำหนดเก่า, หน้า 137-145.

⁴ อัญชลี สุสายัณห์, "ความเปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 93.

ทางการ เมืองของชนชั้นผู้ปกครองก็ดี ทำให้ขุนนางที่ควบคุมกำลังคนเป็นจำนวนมากมีโอกาสใช้
ไพร่ เป็นกำลัง เพื่อสร้างอำนาจจนเป็นอันตรายต่อเสถียรภาพของพระมหากษัตริย์ได้ง่าย เพราะ
ไพร่ต้อง เชื่อฟังและปฏิบัติตามคำสั่งขุนนาง ไพร่จึงมีบทบาททางการ เมืองในฐานะ เป็นกำลัง
สนับสนุนอำนาจของขุนนาง เป็นอย่างยิ่ง แม้ว่าไพร่จะไม่สามารถกำหนดบทบาทของตัวเองและ
ต้อง เป็นเครื่องมือทางการ เมืองของขุนนางก็ตาม จะเห็นได้ว่าการช่วงชิงอำนาจทางการ เมือง
การช่วงชิงราชสมบัติ และการตั้งตัวเป็นใหญ่ทุกครั้ง จำเป็นต้องมีการชั่งสุรวรรวมไพร่พล
เสียก่อน การควบคุมไพร่จึง เป็นที่มาแห่งอำนาจอย่าง เห็นได้ชัดโดย เฉพาะอย่างยิ่ง ในสังคมที่ยัง
ไม่มีความเจริญและกลไกทุกอย่างต้องพึ่งพากำลังจากไพร่ เป็นสำคัญ

การใช้ระบบขุนนางควบคุมไพร่ในสังคมไทยได้ดำเนิน เรื่อยมา แม้กระทั่งสมัยกรุง
รัตนโกสินทร์ ก่อนการสลายตัวของระบบไพร่ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพะจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัว
ก็มีรูปแบบการควบคุมกำลังคนที่สืบทอดมาจากสมัยอยุธยา ซึ่งมีลักษณะสำคัญคือ การใช้ศักดินา เป็น
เครื่องกำหนดสถานะของคนในสังคมเป็นลำดับขั้น และการใช้ระบบกรมกองในการควบคุมไพร่
เป็นระบบบริหารราชการ¹

แม้ในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ประเทศไทยกลายเป็นภาวะที่ต้องทำศึกสงครามลงกว่า
สมัยอยุธยา แต่บูรณาการของรัฐก็ยังไม่เกิดขึ้น กล่าวคือ พระมหากษัตริย์มิได้ทรงมีอำนาจทาง
การเมืองอย่างแท้จริง ทั้งในส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ในทางปฏิบัติ อำนาจของรัฐหรือ
พระราชอำนาจมักจะครอบคลุมได้เพียงรอบ ๆ เมืองหลวงและหัวเมืองใกล้เคียงเท่านั้น อุปสรรค
อันสำคัญได้แก่ ความยากลำบากในการคมนาคม และความจำเป็นที่พระมหากษัตริย์จะต้องกระจาย
พระราชอำนาจสู่เจ้านายและขุนนาง ซึ่งเท่ากับ เป็นการ เปิดโอกาสให้เจ้านายและขุนนางมีกำลัง
ที่เข้มแข็ง รัฐต้องยอมให้หัว เมืองที่อยู่ห่างไกลและ เมืองประเทศราชมีอำนาจอิสระในการปกครอง
ตนเองมากพอสมควร การที่ขุนนางโดย เฉพาะอย่างยิ่งขุนนางมีอำนาจทางการ เมืองมากขึ้น นับ
เป็นเครื่องมือป้อนพระราชอำนาจของพระมหากษัตริย์ ลักษณะสังคมที่มีโครงสร้างอย่างง่าย ๆ
ไม่สลับซับซ้อนยังคงดำรงอยู่ได้ด้วยแรงงานไพร่ เป็นสำคัญ ความรู้สึกนึกคิดของคนในสังคมยัง เป็นไป
ตามโครงสร้างของระบบบริหารราชการในระบบไพร่และระบบสังคมศักดินา โดย เน้นที่ "การใช้"
และ "การรับใช้" อยู่เช่นเดิม

¹ อัญชลี สุสาย์ณห์, "ความ เปลี่ยนแปลงของระบบไพร่...", หน้า 36.

การขาดแคลนกำลังคนยัง เป็นปัญหาสำคัญของกรุงรัตนโกสินทร์ตอนต้น ในสมัยรัชกาลที่ 1 รัฐบาลพยายามรวบรวมไพร่ที่หลบหนีอยู่ตามป่า ไพร่ที่กระจัดกระจายไม่มีสังกัดให้ขึ้นสังกัดเพื่อความคุมและใช้ประโยชน์ โดยไม่คำนึงว่าจะสักเป็นไพร่หลวงหรือไพร่สม โดยรัฐคำนึงแต่เพียงขอให้ควบคุมไพร่ให้มีสังกัด ไม่เป็นคนข้อมือชาวหรือแอมแฝงอยู่โดยรัฐไม่ทราบจำนวนและสังกัดไว้เป็นประการแรกก่อน¹

กล่าวได้ว่าการควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นมีความยืดหยุ่นและมีลักษณะอะลุ่มอล่วยทั้งต่อไพร่และต่อขุนนายมากขึ้น ซึ่งสามารถพิจารณาได้จากการที่รัฐคำนึงถึงความสำคัญในการควบคุมกำลังคนไว้ได้ก่อน เป็นอันดับแรก ไม่ว่าจะกำลังคนที่ได้มาจะขึ้นสังกัด เป็นไพร่สม ไพร่หลวง หรือไพร่ส่วยตั้งได้กล่าวมาแล้ว

นอกจากนั้นระเบียบ กฎเกณฑ์ กฎหมายที่ใช้อยู่มีลักษณะยืดหยุ่นไม่เข้มงวดทั้งในด้านการลงโทษไพร่และขุนนาย² โดยไม่มีบทบัญญัติที่แน่นอนตายตัว เช่น ความผิดในกรณีเดียวกันแต่มีระดับการลงโทษต่างกัน ตั้งแต่ลงโทษสถานหนักคือ โทษประหารพันคอ ริบราชบาทว์ จนกระทั่งถึงโทษสถานเบาคือ ภาคทัณฑ์ดึกเดือน เช่น ขุนนายพาสัมภรรยาคหอกไปข่มขู่ไพร่ให้ได้รับความเดือดร้อนมีโทษ 7 สถาน ดังนี้คือ³

ให้ทัณฑ์คอริบเรือน	1
ให้ริบราชบาทแล้วเอาตัวลงหน้าข้างเดือน 1	1
ให้ประจานแล้วใส่ครุระไว้	} เดือน 1
ให้โทษจตุระตุณ	1
ให้โทษทวิตุณ	1
ให้โทษลาหนึ่ง	1
ให้ภาคทัณฑ์ไว้	1

จึงเป็นการลงโทษในลักษณะผ่อนผัน และในการบังคับใช้กฎหมายทางภาคปฏิบัติ ทางราชการจะผ่อนปรนให้ผู้กระทำผิดมากกว่าจะลงโทษอย่างเข้มงวดกวดขัน แม้จะเป็นความผิดกรณีสำคัญก็ตาม

¹ นันทิยา สว่างวุฒิสรรพ, "การควบคุมกำลังคนในสมัยรัตนโกสินทร์...", หน้า 29.

² เรื่องเดียวกัน, หน้า 151.

³ กฎหมายตราสามดวง เล่ม 4 พระไอยการอาชาหลวง, หน้า 16.

นอกจากการผ่อนปรนทางด้านกฎหมายแล้ว กฎเกณฑ์ของระบบไพร่ได้รับการผ่อนปรนมากขึ้นทั้งในด้านการควบคุมไพร่เพื่อทำงานให้กับรัฐ เกี่ยวกับการเกณฑ์ส่วย การเกณฑ์ราชการ หรือการผ่อนปรนการควบคุมการโยกย้ายถิ่นฐานของไพร่

นอกจากความยืดหยุ่นในระบบไพร่แล้ว ความเปลี่ยนแปลงในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นยังมีผลกระทบต่อการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่อีกหลายประการ ทำให้กฎเกณฑ์ของระบบไพร่ผ่อนปรนลงอีก ความเปลี่ยนแปลงดังกล่าวห่อสรุปได้ คือ

การค้ากับต่างประเทศ

การค้ากับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นเจริญรุ่งเรืองมาก มีการคิดค้ำขายกับประเทศจีน และประเทศเพื่อนบ้านอย่างกว้างขวาง วิธีดำเนินการค้ากับต่างประเทศในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นถูกจำกัดอยู่ในแวดวงของชนชั้นผู้ปกครอง คือรัฐใช้วิธีการค้าแบบผูกขาดโดยระบบพระคลังสินค้า ซึ่งทางการเป็นผู้มีอำนาจผูกขาดในการเลือกซื้อสินค้าเข้าและจำหน่ายสินค้าออก โดยห้ามราษฎรค้าขายกับต่างประเทศโดยตรง นอกจากพระมหากษัตริย์จะเป็นผู้ประกอบการค้าแล้ว เจ้านายและขุนนางก็ทำการค้ากับต่างประเทศอย่าง เป็นลำเป็นสันด้วย สินค้าออกของไทย เป็นผลผลิตที่ได้มาจากส่วยของไพร่แทบทั้งสิ้น แนวโน้มในการเรียกเก็บส่วยสิ่งของจากไพร่แทนการเกณฑ์แรงงานจึงมีมากขึ้น เมื่อการค้าขยายตัว นอกจากจะเรียกเกณฑ์ส่วยตามปกติแล้วยังมีการเรียกเกณฑ์ส่วยเพิ่มเติมเป็นกรณีพิเศษเสมอ และมีการจัดซื้อส่วยสิ่งของที่เกณฑ์ได้ไม่ครบตามความต้องการ เพื่อส่งไปขายยังต่างประเทศ จึงเกิดทั้งความต้องการส่วยเงินในการจัดซื้อส่วยสิ่งของที่ทำรายได้ให้เป็นอย่างดีโดยไม่ต้องลงทุน ในด้านของไพร่ในหัวเมืองที่ห่างไกลก็นิยมส่งผลผลิตให้รัฐมากกว่าการมารับใช้แรงงาน เพราะรัฐบาลต้องการส่วยสิ่งของหลายชนิด และแต่ละชนิดต้องการเป็นจำนวนมาก ทำให้ไพร่ไม่เสียเวลาในการประกอบอาชีพ สอดคล้องกับที่ทางราชการนิยมการเก็บส่วยสิ่งของแทนการเกณฑ์แรงงาน อย่างไรก็ตาม ปลายรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ความต้องการส่วยสิ่งของเริ่มลดลง เพราะระบบเจ้าภาษีนายอากรมีบทบาทในระบบเศรษฐกิจมากขึ้น นอกจากนั้นการยกเลิกระบบการค้าแบบผูกขาดเมื่อทำสนธิสัญญาการค้ากับตะวันตกทำให้ระบบการค้าเปลี่ยนไป และส่งผลถึงระบบการเกณฑ์ส่วยจากไพร่ด้วย

ระยะหลัง เมื่อการคิดค้ำด้านการค้ากับประเทศทางตะวันตกมีบทบาทขึ้น โดยเฉพาะการคิดค้ำขายเป็นไปอย่างกว้างขวาง หลังจากการทำสนธิสัญญาเบาริ่งกับอังกฤษใน พ.ศ. 2398

และกับชาติตะวันตกอื่น ๆ ที่ติดตามมาในลักษณะเดียวกัน ทำให้การค้ากับต่างประเทศและการค้าในประเทศขยายตัวมากขึ้น รูปแบบเศรษฐกิจของไทย เปลี่ยนไปจากระบบเดิมในแบบเลี้ยงตัวเองมาเป็นระบบเศรษฐกิจแบบการค้าอย่างเห็นได้ชัด เงินตรามีบทบาทในชีวิตประจำวันมากขึ้น การแลกเปลี่ยนระหว่างสินค้ากับสินค้ามีลักษณะใช้เงินตรา เป็นสื่อกลางในการแลกเปลี่ยนสินค้ามากขึ้น การค้ากับต่างประเทศมีลักษณะเป็นระเบียบแบบแผนมากขึ้น และเริ่มไปอย่างกว้างขวาง ชาวจีนมีบทบาททางเศรษฐกิจทั้งในฐานะที่เป็นพ่อค้าคนกลางควบคุมการค้าขายภายในประเทศ ซึ่งเป็นการค้าขายระหว่างภาคโดยการรับซื้อผลผลิตจากชาวนา และบรรทุกสิ่งของไปขายในชนบท และเป็นนายหน้าในการส่งสินค้าให้ตะวันตกด้วย¹

ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญ รัฐบาลพยายามส่งเสริมการปลูกข้าว การขยายที่นาเพื่อทำการเพาะปลูก² ตลอดจนลดหย่อนภาษีค่านา³ มีการปล่อยให้ไพร่ที่มารับใช้แรงงานกลับไปทำนาในฤดูเก็บเกี่ยว เมื่อแล้วเสร็จจึงกลับมาทำงานที่ค้างไว้⁴

ความเคลื่อนไหวที่เกิดขึ้นในสังคมไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในระบบเศรษฐกิจที่การค้ากับต่างประเทศเจริญมากขึ้น ตั้งแต่รัฐมีความต้องการส่วยจากไพร่แทนการมารับใช้แรงงาน หรือการขยายตัวทางการค้ากับประเทศตะวันตกที่เงินตรามีบทบาทมากขึ้น มีผลทำให้เกิดความเปลี่ยนแปลงในระบบไพร่อย่างเร็ว เห็นได้ชัดขึ้น โดยในระยะแรกรัฐเต็มใจที่จะรับส่วยเงินหรือส่วยสิ่งของจากไพร่ แต่ในระยะหลัง เมื่อรัฐไม่ได้ผูกขาดการค้ากับต่างประเทศและระบบการค้าเปลี่ยนไป ความต้องการส่วยสิ่งของจากไพร่เปลี่ยนมา เป็นความต้องการส่วยเงินมากขึ้น โดยรัฐนำเงินที่ได้นี้ไปใช้จ่ายในการว่าจ้างแรงงานคนจีน หรือซื้อสินค้าบางชนิด และเพื่อให้ไพร่มีเวลาประกอบอาชีพมากขึ้น เพราะเงินตรามีบทบาทในระบบเศรษฐกิจกว่าแต่เดิม การควบคุมไพร่ด้วยการเรียกเกณฑ์ส่วย โดยเฉพาะส่วยเงินค่อนข้างมีความสำคัญกว่าการควบคุมโดยการเรียกเกณฑ์แรงงาน

¹ James C. Ingram, Economic Change in Thailand Since 1850, p. 9.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404 เล่ม 2, หน้า 28-29.

³ เรื่องเดียวกัน พ.ศ. 2405-2408 เล่ม 3, หน้า 249.

⁴ ทอสมควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1214 เลขที่ 30.

ดั่งที่เคยเป็นมา ความสัมพันธ์ระหว่างไพร่กับมูลนายจึงห่างเหินกันมากขึ้น¹ เมื่อการเรียกใช้แรงงานลดน้อยลง

ระบบเจ้าภีณายอากร

วิธีผูกขาดภีณายในระบบ เจ้าภีณายอากร เป็นวิธีเก็บภาษีของบ้านเมืองอย่างแพร่หลายในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้าภีณายเป็นผู้เก็บภาษีจากรายการส่วนนายอากร เป็นผู้ผูกขาดการเก็บภาษี ผู้ประมูลผูกขาดการเก็บภาษีอากรส่วนใหญ่จะเป็นชาวจีนที่อิงกับระบบราชการไทย โดยบุคคลที่เป็นเจ้าภีณายอากรจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง การแต่งตั้งเจ้าภีณายอากรกระทำจากผู้ที่เสนอยอดเงินประมูลสูงสุด โดยผู้ประมูลได้จะต้องแบ่งเงินผลประโยชน์ที่เก็บได้จำนวนหนึ่งให้กับรัฐเป็นรายปี นอกจากนี้เจ้าภีณายอากรจะต้องส่งเงินให้ขุนนางและเจ้านายที่อุปถัมภ์คนในการประมูลภีณายเป็นรายปีอีกด้วย² เพราะการประมูลผูกขาดจะต้องผูกเกล้าฯ ถวายเป็นการจักเก็บภาษีโดยผ่านกรม และในการประมูลภีณายอากรจะต้องมีนายประกันรับรองฐานะทางการเงิน และความประพฤติของเจ้าภีณายอากร เรียกว่า เจ้าจำนวน ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ระหว่างขุนนางไทยกับชาวจีนผู้ประมูลภีณายอากรจึงเกิดขึ้นอย่างเด่นชัดโดยขุนนางไทยนิยมเป็นเจ้าจำนวนเพื่อผลประโยชน์ทางการเงิน รัฐให้ความสำคัญต่อระบบเจ้าภีณายอากรและให้อำนาจแก่เจ้าภีณายอากรเป็นอย่างมาก โดยเจ้าภีณายอากรจะได้รับการแต่งตั้งให้เป็นขุนนาง สามารถชำระคดีเล็ก ๆ น้อย ๆ ในท้องที่ที่ตนเป็นเจ้าภีณายอากรได้ บุตรหลานและบริวารของเจ้าภีณายอากรจะมีสิทธิพิเศษต่างไปจากไพร่ด้วย³

เมื่อการค้าแบบผูกขาดกับต่างประเทศถูกยกเลิกไปจนความต้องการช่วยเหลือของลดน้อยลงดั่งที่กล่าวมาแล้ว ทำให้รัฐเห็นว่าการมีรายได้ประจำจากระบบเจ้าภีณายอากรเป็นประโยชน์ต่อรัฐมากกว่าการเรียกเก็บส่วยจากไพร่ ชาวจีนที่เป็นเจ้าภีณายอากรและสมัคร-

¹ บ.ร.ว. อคิน รัตติพัฒน์, สังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์..., หน้า 295-296.

² ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2401-2404 เล่ม 2, หน้า 10-15.

³ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, อธิบายตำนานภีณายอากรและตำนานภีณายอย่าง (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์อักษรสาส์น, 2512), หน้า 42.

พรรคพวกให้ของกำนัล เงินทอง และผลประโยชน์แก่ขุนนางได้มากกว่าไพร่ที่ขุนนางควบคุมอยู่ ทำให้เจ้านายและขุนนางพอใจที่มีคนจีนอยู่ใต้อาณัติมากกว่าไพร่ที่เป็นจำนวนมาก เพราะเจ้านายและขุนนางได้รับผลประโยชน์จากชาวจีนที่อยู่ในความอุปถัมภ์ในรูปของ เงินตรา ของกำนัล และอื่น ๆ การมีชาวจีนอยู่ในอุปถัมภ์จึงน่าจะเป็นสิ่งหนึ่งที่แสดงถึงความมั่งคั่ง ความมีอำนาจของเจ้านาย ขุนนาง ซึ่งคล้ายคลึงกับหลักในการพิจารณาฐานะและความมั่งคั่งของบุคคล แต่เดิมที่ดูจากการควบคุมกำลังคนเป็นสิ่งสำคัญ การมีคนมาพึ่งใบบุญมากขึ้นย่อมทำให้เกิดอำนาจบารมี ความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ในลักษณะนี้จึงน่าจะเป็นการเพิ่มขุนบารมีขึ้นด้วย

ระบบเจ้าภาชีนายอากรทำความเดือดร้อนให้กับราษฎรในการ เรียก เก็บภาษี แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ในระบบอุปถัมภ์ระหว่างเจ้านาย ขุนนางกับชาวจีน ซึ่งภายหลังเลื่อนฐานะมาเป็นข้าราชการและแสดงให้เห็นค่านิยมเกี่ยวกับอำนาจและความมั่นคงที่ผูกพันกับการเงิน เมื่อระบบเงินตราขยายตัวขึ้นแล้ว นอกจากนั้น การที่รัฐยินยอมให้ไพร่จำนวนมากหนึ่งอยู่ในความควบคุมเพื่อให้คอยช่วยเหลือ เจ้าภาชีนายอากรยังทำให้คนส่วนหนึ่งในระบบไพร่ลดจำนวนลง แม้ว่าคนจำนวนนี้ส่วนใหญ่จะ เป็นชาวจีน แต่ในสังคมไทยก็มีการควบคุมดูแลคนต่างชาติ เพื่อประโยชน์เช่นกัน

การว่าจ้างแรงงาน

การว่าจ้างแรงงาน เป็นปัจจัยสำคัญประการหนึ่งที่ทำให้เกิดความยืดหยุ่น เปลี่ยนแปลงขึ้นในระบบไพร่ เพราะทำให้ความสำคัญทางด้านแรงงานลดลง ในสมัยรัตนโกสินทร์ จำนวนของชาวจีนที่อพยพ เข้าสู่ประเทศไทยมีมากขึ้น โดยเดินทาง เข้ามาค้าขายกับ เรือสำเภาที่ติดต่อกัน ค้าขายกัน จำนวนชาวจีนในประเทศไทย เพิ่มมากขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย และทวีจำนวนมากขึ้นในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ในสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย เริ่มปรากฏหลักฐานการว่าจ้างแรงงานของคนจีนในการขุดคลอง¹ ในสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ชาวจีนได้ดำเนินการ เกี่ยวกับการค้าน้ำตาล และเป็น เจ้าภาชีนายอากร ทำให้ชาวจีนมีบทบาทสำคัญทาง เศรษฐกิจไทย

¹ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 2, หน้า 153.

คนจีนที่อพยพเข้ามาแบ่งได้เป็น 2 กลุ่ม คือ กลุ่มที่สามารถแตกเข้าไปในระบบราชการไทยได้ เช่น เป็นขุนนาง เจ้าภานายอากร และกลุ่มชาวจีนที่ประกอบอาชีพต่าง ๆ ส่วนตัวกันทางด้านเกษตรกรรม แรงงานรับจ้าง และพ่อค้าคนกลาง¹

คนจีนมีอิสระในการ เป็นแรงงานจ้าง แรงงานจากภุฉิณ เป็นแรงงานที่หาได้ง่าย และค่าจ้างไม่แพง ชาวจีนมีความขยันขันแข็งในการทำงานและ เป็นที่ยอมรับกันว่า แรงงานชาวจีนมีประสิทธิภาพกว่าแรงงานเกณฑ์ในระบบไพร่ เพราะส่วนใหญ่การจ้างคนจีนทำงานจะเป็นการจ้างเหมาโดยผ่านหัวหน้าคนจีน² ซึ่งดูแลรับผิดชอบควบคุมให้การทำงาน เป็นไปอย่างได้ผล และชาวจีนที่อพยพเข้ามาต้องการรายได้ตอบแทนอย่างรวดเร็ว ต่างจากไพร่ไทยที่ทำงานโดยไม่ได้รับค่าจ้างตอบแทน เมื่อแรงงานจากชาวจีนมีประสิทธิภาพ รัฐบาลจึงนิยมจ้างแรงงานจากชาวจีนมากขึ้น

นอกจากการจ้างแรงงานจีนแล้ว ยังมีการจ้างแรงงานลาวอีกด้วย³ แต่แรงงานจ้างส่วนใหญ่จะเป็นแรงงานจ้างชาวจีน ในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้จ้างแรงงานจีนบุคคลสอง ก่อกำแหง ค้อเรือกลไฟ และอื่น ๆ⁴

การว่าจ้างแรงงานชาวจีนเป็นผลให้การ เกณฑ์แรงงานไพร่ลดลง แนวโน้มในการเรียกเก็บส่วยเงิน เพื่อนำมาจ้างแรงงานจึงมีมากขึ้น เพราะการค้าในระบบผูกขาดสินค้าถูกยกเลิก ความต้องการส่วยสิ่งของจึง เปลี่ยนมา เป็นความต้องการส่วยเงิน นอกจากนี้ก็ดังกล่าวดังกล่าว การขยายตัวทางเศรษฐกิจด้านการค้ากับตะวันตกมีมากขึ้น ทำให้ข้าวเป็นสินค้าออกที่สำคัญ การที่รัฐสนับสนุนให้ข้าวเป็นสินค้าออก หรือการที่เงินตรามีบทบาทในระบบเศรษฐกิจมากขึ้นก็ตาม ทำให้ความต้องการส่วยเงินแทนแรงงานจากไพร่มีมากขึ้น เมื่อไพร่นิยมเสียเงินแทนการมารับใช้แรงงาน ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนายกับไพร่จึงเริ่มห่างเหินขึ้นด้วย และความสำคัญด้านแรงงานของไพร่จึงค่อยลดความสำคัญลง เมื่อมีการว่าจ้างแรงงานมากขึ้น

¹ นิธิ เอียวศรีวงศ์, วัฒนธรรมกระฎุมพีกับวรรณกรรมคันฉุดคนโกสินทร์

(กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), หน้า 102-105.

² สมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 5, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 5, หน้า 354.

³ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224 เลขที่ 45.

⁴ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1228 เลขที่ 302.

นอกจากจะเป็นการจ้างแรงงานชาวจีนและลาวแล้ว ยังมีการว่าจ้างแรงงานไพร่ไทย โดยการจ้างราษฎรทั่วไปทำงานให้รัฐด้วย¹ จึงเป็นการ เปิดโอกาสให้ไพร่มีรายได้เป็นของตัวเอง มีช่องทางทำมาหากินมากขึ้น ไม่ใช่เป็นแรงงานที่สูญเปล่าเหมือนอยู่ในระบบไพร่

ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้นซึ่งมีผลทำให้เกิดความยืดหยุ่น เปลี่ยนแปลง ในระบบไพร่มากขึ้นนี้ ทำให้การควบคุมสังคมด้วยระบบไพร่ที่เป็นระบบบริหารราชการและ ระบบสังคมได้รับความกระทบกระเทือน และสร้างปัญหาใหม่ให้กับสังคมไทยด้วย เพราะเมื่อระบบ เศรษฐกิจ เริ่มเปลี่ยนไปจาก เดิม แต่ระบบการควบคุมกำลังคนที่ใช้อยู่ไม่เหมาะสมกลมกลืนกับระบบที่ เปลี่ยนไป ทั้งนี้เนื่องจากนับแต่รัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวก็ยังไม่ให้ระบบไพร่เป็นระบบควบคุม กำลังคนเรื่อยมา แม้จะมีการพิจารณาและมีความต้องการที่จะ เปลี่ยนระบบการควบคุมกำลังคน เป็น แบบใหม่แล้วก็ตาม แต่ก็ยังไม่ได้มีการ เคลื่อนไหวอย่างจริงจังจนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระ จุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ดังจะกล่าวถึงรายละเอียดในบทต่อไป

อย่างไรก็ตาม แม้ว่าจะมีแนวโน้มการว่าจ้างแรงงานจะมีมากขึ้น แต่ก็เป็นการทำงาน โยธาที่เป็นสาธารณประโยชน์ เช่น การขุดคลอง ทำถนน ความจำเป็นที่จะต้องใช้แรงงานไพร่ ในการก่อสร้างและซ่อมแซมวัด วัง และสถานที่สำคัญยังคงมีอยู่ดังพระราชกระแสของ พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า

"... ถ้าหากว่าในหลวงจะประกาศว่าใคร ๆ ที่เป็นบ่าวไพร่มาก่อน ให้หลุดถอนหันจากนายให้หมด ให้ขึ้นอยู่ตามถิ่นสถานบ้านเรือนนั้นๆ ทั้งปวง อย่าให้มีใครเรียกค้ำมาใช้ ถ้าผู้ที่จะใช้ไพร่ให้จ้างเอา ถ้าจะประกาศดังนี้ เห็นเจ้านายขุนนางทั้งแผ่นดินก็จะไม่ยอม ก็แต่ไพร่ที่ได้ฟังคำประกาศนี้ก็ ดูเหมือนจะยินดีเป็นอันมาก ก็แต่ใจไพร่ไทยหาเป็นดังชาวยุโรปไม่ ถึงเป็น ไพร่ก็อยากขึ้นเป็นนาย มุ่งหมายอยู่เป็นนิตย์ว่าเมื่อไรเจ้าขุนมูลนายของตัว จะเป็นใหญ่เป็นโตขึ้น ตัวจะได้มียศเป็นนายคนอื่นต่อไป ก็เมื่อเป็นดังนี้ถ้ามี คำประกาศไป เจ้าขุนมูลนายที่ไม่เห็นด้วยคำประกาศนั้นจะไป เกือบกล่อม บ่าวไพร่ให้มา เข้ากับตัวด้วยปฏิบัติว่า เป็นใหญ่ในแผ่นดินแล้วจะตั้ง ให้ เป็น มูล เป็นนายผู้อื่น ..."²

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1224 เล่มที่ 45 และเล่มที่ 186.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1215 เล่มที่ 82.

จากข้อความดังกล่าวแสดงให้เห็นว่า พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงมีแนวพระราชดำริที่จะยกเลิกการควบคุมกำลังคนในระบบไพร่ แต่ทรงเล็งเห็นว่าจะมีอุปสรรคเกิดขึ้นจนไม่สามารถทำการเปลี่ยนแปลงได้ คือจะทำให้ขุนนางไม่พอใจ และตัวไพร่ ทาสเองก็อาจไม่ชอบด้วย เพราะเป็นการเปลี่ยนแปลงประเพณีที่เคยปฏิบัติกันมา นาน หาก มีการแก้ไขยกเลิกอย่างกะทันหันจะเป็นการกระทบกระเทือนต่อความมั่นคงในด้านการปกครอง ประเทศ นอกจากนี้ทางราชการยังไม่มีเงินพอที่จะว่าจ้างแรงงานได้ทั้งหมด¹ พระองค์จึงทรง ใช้วิธีผ่อนผันไม่เข้มงวดในการเกณฑ์แรงงานนัก² และให้การช่วยเหลือไพร่ในด้านต่าง ๆ เช่น ทรงมอบคราภูมิคุ้มห้ามภาษีบางประการให้แก่ไพร่หลวงบางกรมที่ทำงานหนัก³ เป็นการให้กำลังใจแก่ไพร่ที่มีภาระไม่เท่ากัน การลดการเกณฑ์แรงงานไพร่และลดหย่อนความเข้มงวดในการ เกณฑ์แรงงานไพร่ ทำให้เกิดความยุ่งยากหละหลวมในการควบคุมคนมากยิ่งขึ้น ดังจะเห็นได้จาก พระราชปรารภ เกี่ยวกับ เรื่องไพร่หลวงว่า

"... เดียวนี้ตัวไพร่หลวงแลหมู่ไพร่หลวงแลเลขนายค้ายที่ห้องศึก เป็น ไพร่หลวง ไม่มีใครสมัก เป็นไพร่หลวงหมดทั้งนั้นคืนรกันวุ่นวายนัก ท่านทั้งปวง ผู้ใหญ่ ผู้ย่อยจะเห็นอย่างไร จะให้พระเจ้าแผ่นดินหย่อนความใจคสมักอยู่ไหน จะให้อยู่นั่นความใจๆ ถ้าหย่อนอย่างนั้น ไพร่หลวงออกเสียหมดจะให้ในหลวง ใช้ใคร ถ้าจะว่าในหลวงมีเงินมีทองมากให้จ้างใช้เอา ลูกจ้างผู้จะมารับจ้าง การหลวงให้พอการประจำเดือนละสองพันสามพัน ให้พอหน้าที่ทำการ เต็มเดือน ทุกแห่งอย่าให้มีข้อขัดขวางว่าจ้างไม่ได้ยกพระองค์ไป ท่านทั้งปวงจะคิดอันดังนี้ ช่วยเหลือสำเร็จหากคนให้ใช้ได้เสมอไป ถ้า อนึ่งถ้าการ เป็นการเร่งรัด เข้ากวัดขึ้น เร่งให้ทำทั้งกลางวัน กลางคืนก็ดี เร่งด้วยอาชญาภักดี ถ้าให้ทำการที่ข้ายากต้อง ปีนนั่งร้านขึ้นสูง 30-40 วา ลูกจ้างหนีเสียหมดก็ดี เมื่อเป็นดังนี้จะทำอย่างไร... เงินในแผ่นดินถ้าใช้ไปไม่พอ ท่านทั้งปวงจะคิดว่าให้ในหลวงหาเงินมาแต่ไหน..."⁴

¹ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เล่มที่ 98 และ หจข. ร. 5 สมุดพิเศษ เล่ม 7, หน้า 410-413 เจ้าพระยามหินทรศักดิ์ธำรง ขุนเกล้าฯ ถวาย อธิบายความประสงค์เดิมเรื่องเลขไพร่สม จ.ศ. 1247

² หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 เล่มที่ 413 ไม่ปรากฏ จ.ศ.

³ ประชุมประกาศรัชกาลที่ 4 พ.ศ. 2405-2408 เล่ม 3, หน้า 18-19.

⁴ หอสมุดควชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1219 เล่มที่ 98.

ความจำเป็นที่จะต้องใช้แรงงานไพร่จึงยังคงมีอยู่ เพราะไม่สามารถใช้การจ้าง
แรงงานได้ทั้งหมดและด้วยเหตุอื่น ๆ ทางราชการจึงพยายามที่จะเพิ่มจำนวนไพร่หลวงเพื่อ
ควบคุมใช้งานมากขึ้น เช่น มีการย้ายถึงการคิดค่าทางเลขที่เจ้านายถึงแก่กรรมมาสังกัดเป็น
ไพร่หลวง¹ แต่ถ้าเลขสมัครใจจะอยู่กับนายคนใหม่ก็ทรงอนุโลมให้ เพราะทรงเห็นว่าหากไม่ใช้
การผ่อนปรน จะทำให้เลิกหมดหนึ่การควบคุมไปได้² ซึ่งแสดงให้เห็นความทะลอมของระบบ
ไพร่ที่มีมากขึ้น

จากที่กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่า การลดแรงงานเกณฑ์จากไพร่ และใช้วิธีจ้างแรงงาน
ทำให้ความสำคัญในด้านการ เกณฑ์แรงงานลดน้อยลง ซึ่งมีผลทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างมูลนาย
กับไพร่ลดลง เมื่อไม่มีการเกณฑ์แรงงานอย่างสม่ำเสมอ ความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นจากปัจจัย
ต่าง ๆ ในปลายสมัยรัตนโกสินทร์ค่อนข้างส่งผลให้เกิดการ เปลี่ยนแปลงในระบบไพร่อย่าง
กว้างขวาง เมื่อพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า เจ้าอยู่หัวทรงมีพระราชดำริที่จะปรับปรุงการ
ปกครองประเทศให้ทันสมัย ดังจะกล่าวถึงในบทต่อไป

ศูนย์วิทยทรัพยากร
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

¹ หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 172.

² หอสมุดวชิรญาณ, จดหมายเหตุรัชกาลที่ 4 จ.ศ. 1227 เลขที่ 260.